

UNIVERSIDAD INDÍGENA BOLIVIANA AYMARA "TUPAK KATARI"
Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara (IICLA)

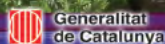
CH'UQI ISPALLA

Ajayuni jiwasampi jakasi

Honorio Limachi Choque

Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament

UNIVERSIDAD INDÍGENA BOLIVIANA AYMARA “TUPAK KATARI”
Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara (IICLA)

CH’UQI ISPALLA

Ajayuni jiwasampi jakasi

Honorio Limachi Choque

Chuqi Yapu – Bolivia
Llumpaqa 2013

Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament

 Generalitat
de Catalunya

© **CH’UQI ISPALLA**

Ajayuni jiwasampi jakasi

Jiliriirpiri: Pelagio Pati Paco

Sullkairpiri: Lucio Choquehuanca Yujra

IICLA irpiri: Benigno Callizaya Ojeda

Yatxatiri: Honorio Limachi Choque

QHANAÑCHAÑATAKI: AYMARA YAPUCHIRINA AMUYUNAKAPA/ CH’UQI ISPALLAXA QUTA THIYANWA UYWTHAPITATAYNA/ ILLA UKATA ISPALLANAKAXA AJAYUNIWA/ CH’UQI ISPALLAXA YÄQATAWA, ARXATATA, JARIYATA, MANQ’AYATA UKHAMAWA UYWATA/ CH’UQIRU ÑANQHACHIRINKA/ KAMANI JILANAKAWA ILLA UKATA ISPALLANAKAXA UÑJI/ UYWANAKA UKATXA QUQANAKAXA CHIMPUNAKAPA CHIQAWA YATIYI YAPUCHIRINAKARUXA/ CH’UQIXA SUMA CHUYMAMPIWA SATAÑA ACHUÑAPATAKI/ WANUNAKA WAKICHAÑA/ SUMA JATHANA CHHIJLLAÑA.

IICLA uksana yatxatirinaka:

Benigno Callizaya Ojeda

Justino Callisaya Acero

Maximo Quisbert Quispe

Waldo D. Mamani Cahuaya

Irma Rojas Garay

Honorio Limachi Choque

Bernardino Huallpa Chura

Panka pata julli: Ch’uqi yapu

Panka pata wakt’ayiri, wakichiri: Carlos Ramiro Molina Limachi

Panka apsuri: Artes Gráficas “SAN MARTIN”

Mathapi jakhu kamachi: 4-1-210-13 P.O.

Jiwas Markana amuyt’a jakhu chimpu: 1-1164/2013

ISBN - jakhu: 978-99954-831-1-1

Nayriri utt’a: UNIBOL –A- “TK” Plaza Elizardo Pérez s./n. Cantón Warisata Municipio de Achacachi-Provincia Omasuyos.

Payiri utt’a: Localidad Cuyahuani - Municipio de Huarina - Provincia Omasuyos.

Art’ajakhu: 2895295 – 010-22136229.

Iwxa qillqa apiri: info@utupakkatari.edu.bo, Web. www.utupakkatari.edu.bo

Aka pankaxa Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari” jach’a yatiqaña utana apsutawa, ukhamarusa 1322 kamachimpi uñjatawa.

UTIJIRINAKA	
UÑACHT'A	7
AMUYU JUK'ACHATA	13
QALLTA ARUNAKA	15

NAYRIRI PHAT'A

Tunu achachilanasaxa yäqasiripxanwa

1.	Aymara sara amuyunaka	17
2.	Ch'uqina uñstatapa	24
2.1.	Kawkhansa ch'uqixa uñisti	26
2.2.	Uraqpachana ch'uqina utjatapa	27
3.	Ch'uqixa ayllunakasana saranakarjamawa yapuchata	31
3.1.	Suka qullu	33
3.2.	Taqana	36
4.	Kuna kasta ch'uqinakasa utji	38
4.1.	Jaru ch'uqinaka	39
4.2.	Muxsa ch'uqinaka	41

PAY'IRI PHAT'A

Yapuchirinakaxa pachaparuwa yapuchapxi

1.	Ch'uqi ispallaxa waqaychatawa saranakarjama	45
1.1.	Ch'uqi phinata apsuña	47
1.2.	Ch'uqi yapuchañataki	49
1.3.	Ch'uqi yapuru q'uwacht'aña	53
1.4.	Ch'uqi juyra qhispiyaña	63
2.	Ch'uqi yapunakaru jani walt'ayirinaka	64
2.1.	Chhijchhi	65
2.2.	Kamani	68
2.3.	Limpu	71
2.4.	Chhulluxa	73
2.5.	Juyphi	73
3.	Pachanakana, uywanakana, quqanakana, uñanchawipa	75
3.1.	Uywanakana unañchawinakapa	75

3.1.1.	Tiwula, qamaqi, pampa anu, atuqu	76
3.1.2.	Liqi liqi	77
3.1.3.	Q'iri q'ri	78
3.1.4.	Jararankhu	79
3.1.5.	Jamp'atu	79
3.1.6.	Tiki tiki	80
3.1.7.	Tuyu	80
3.2.	Quqanakana chimpu unañchawinakapa	81
3.2.1.	Mutu mutu	81
3.2.2.	T'ula	82
3.2.3.	Qariwa	82
3.2.4.	Sank'ayu	83
3.2.5.	Q'utha	83
3.3.	Alaxa Pachana uñañchawinakapa	84
3.3.1.	Phaxsi	84
3.3.2.	Warawaranaka	85
3.3.3.	Qutu	85
3.3.4.	Wayranaka	86
3.3.5.	Willka	86

KIMSIRI PHAT'A

Thuqt'añasa phust'añasa pachapaniwa

1.	Phunchawina phusanaka	87
2.	Ayllunakana saranakapa	89
2.1.	Ayni	90
2.2.	Mink'a	92
2.3.	Sataqa	92
2.4.	Waki	93
3.	Phaxsina saranakapa	93
3.1.	Jayri llullu paxsi	94
3.2.	Jayp'u sunaqi	95
3.3.	urt'a	95
3.4.	qhantati sunaqi	96
3.5.	Juykhu thaya	97

3.6.	Jank'a uru	98
3.7.	Agosto qallta	98
3.8.	Alma manq'a uru	100

PUSIRI PHAT'A

Wakichañawa suma laqanaka yapuchañatakixa

1.	Kawkharusa ch'uqxa yapuchapsna	103
1.1.	Pampa uraqinaka	104
1.2.	Qullu q'awa uraqinakana	106
2.	Uraqi wakichaña	108
2.1.	Qalanaka apsuña	111
2.2.	Qhulliña	112
2.3.	K'uphaña	113
2.4.	Q'awa qullanakana phataña	114
3.	Ch'uqi yapuchaña	114
3.1.	Yunta	116
3.2.	Liwkhana	117
3.3.	Tractor	118
3.4.	Uysu	118

PHISQIRI PHAT'A

Jisk'a jach'a alinakasa ch'uxñata isthapisipxi

1.	Kuna wanunakasa aski yapuchañatakixa	120
1.1.	Waka wanu	121
1.2.	Ivija wanu	121
1.3.	Yaqha wanunaka	122
1.4.	Qhilla	122
1.5.	Wanunaka wakichañani	122
1.5.1	Kunjamasa "Bocashi" wanuxawakichsna	123
1.5.2	Abono bio foliar ukaxa kunatakisa askiraki	124
1.5.3	Caldo de ceniza y cal	127
2.	Ch'uqi laq'unakata jark'aqaña	128
2.1.	Ch'uqi janq'u laq'u	128
2.2.	Tikuna laq'u, Rafael	130

2.3.	Qarwa qarwa – challa awila	131
2.4.	Llaja laq'u	132
2.5.	Laqatu laq'u	133
2.6.	Ch'uqi k'uti	134
2.7.	Ch'uqi isqi isqi, thutha	134

3.	Kuna pachasa tharuña, pillchaña, qawaña	135
3.1.	Tharuña	136
3.2.	Pillchaña	137
3.3.	Qawaña	137

SUXTIRI PHAT'A

Ch'uqixa walja wawachawayxiwa

1.	Ch'uqi llamayuña	139
1.1.	Qatatisiña	141
1.2.	Yanaka	142
1.2.1.	Liwkhana	142
1.2.2.	Canasta - phalawira	143
1.2.3.	Kustala	144

2.	Ch'uqi chhijllaña	145
2.1.	Munta Ch'uqinaka	147
2.2.	Jatha	148
2.3.	Ch'uñu	149
2.4.	Jisk'a ch'uqinaka	150

3.	Ch'uqi imaña	151
3.1.	Wichhu	151
3.2.	Q'uwa	151
3.3.	Phina	152
3.4.	Ch'uqi imasiña	153

Tukuya arunaka	155
-----------------------	-----

Yanapiri pankanaka	157
---------------------------	-----

Yapuchirinakana yatinakapampi yanapt'iri	160
--	-----

PRESENTACIÓN

El propósito principal de la Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari” es la producción científica, en áreas productivas, culturales, históricas, filosóficas y entre otras, en este marco se creó el Instituto de Investigaciones de la Cultura y Lengua Aymara en colaboración con la Agencia Catalana de Cooperación al Desarrollo (ACCD) de España; hasta 2012 se publicó 7 libros, 5 libros escrito en aymara y 2 en español que está a la disposición del público.

Ahora, en 2013 presentamos a la Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari” (UNIBOL - A - “TK”) y a la población en su conjunto 8 libros que son:

- Jach’a Yatiqña Utasa (UNIBOL Aymara “Tupak Katari”)
- AYMARA SAWUNAKA II Jach’a Carangas, Jatun Killakas Asanajaqi “JAKISA” sawunaka
- CH’UQI ISPALLA, ajayuni jiwasampi jakasi
- Wawa jathachaña, yuriyaña, uywaña yatichaña
- Vida pública sindical: asimilación de habilidades para dirigir e influir en otros. Añoranza por ídolos en tiempos de crisis de liderazgo.
- Titi Qaqa qutana challwa utjirinaka.
- AYMARA MARKA tantacht’asisa irnaqasa t’aqhisiñata mistsuñani.
- AYMARA QAMASA 1

Cada una de estos libros son investigaciones profundas, sobre relato histórica de la Universidad Indígena Boliviana Aymara “Tupak Katari”; la tecnología de alimentos en el marco seguridad y soberanía alimentaria en 4000 m.s.n.m.; la concepción y la filosofía de la educación de valores en los niños desde su nacimiento y para su vida; la importancia del liderazgo en la construcción organizacional, recuperación territorial en los tejidos y por último sobre la construcción de empresas comunitarias.

En la Universidad se tienen una política definida, que las investigaciones se deben realizar en la lengua aymara, porque la lengua es la columna vertebral de la cultura. Pese a tantos años de políticas de exterminio como pueblos y por tanto como lenguas por la colonia, la República, capitalismo y neoliberalismo nuestra lengua continua vigente y se desarrollará en tanto la población, sus profesionales, las instituciones de educación en diferentes niveles desarrollen nuestra lengua. Las naciones indígenas originario campesinos, no solo somos naciones ni

mucho menos estados nacionales, somos toda una civilización, como civilización no hemos perdido nuestras raíces, al contrario estamos en proceso de recuperación, fortalecimiento de nuestra cultura como una alternativa al sistema capitalista global.

El capitalismo es la cultura de la muerte, ya que con ella muere la madre naturaleza, miles de miles de cultura, el medio ambiente los animales entre otras, mientras la cultura nuestra es la cultura de la vida, nosotros convivimos con la naturaleza en el marco del equilibrio y reciprocidad, todos los seres tienen vida por tanto merecen el respeto como nosotros merecemos. Esta es la razón de la imperiosa importancia de desarrollar nuestra cultura, recuperar y fortalecer nuestra civilización milenaria en todos los niveles de la educación, este avance no solo pasa por tema de la interculturalidad sino es cuestión de vida y no de un modelo de sociedad.

La mejor forma de practicar la interculturalidad no es respetar el modelo de sociedad del capitalismo sino fortalecer nuestra cultura y expandir nuestra civilización en diferentes territorios de distintos países, compartiendo con otros similares pueblos de otras regiones del mundo para que el respeto a la vida en su conjunto crezca a nivel planetario, esto es nuestra tarea revolucionaria en esta y en futuras generaciones.

Lic. Pelagio Pati Paco
**RECTOR DE LA UNIVERSIDAD
INDÍGENA BOLIVIANA AYMARA "TUPAK KATARI"**

UÑACHT'A

Aka qillqatampixa markasaru p'arxtayañatakiwa, jichhata nayraruxa walja aymarata qillqirinaka utjañapataki, qillqatanaka uñacht'ayañataki jakawisata, sarnaqawisata, yapu lurañanakata, uywa uywachañanakata, lup'iwinakata, amuyt'awinakata, kusist'awinakata yaqhanakampita kuna wakisiwa thakhiparjama qillqaña.

Aka qillqata panka uñirinakaxa, amuyunaka apsupxañapawa, aruskipapxañapawa kawkhansa masinakasampi, ukampixa thakhi jist'arawayktana wayna tawaqunaka amuyt'apxañapataki, lup'ipxañapataki. Ukhamaspa ukaxa walipunispawa. Jiwasa kama purapata yanapt'asipxañani, maynita maynikama amuyt'ayasipxañani, uka amuyumpi sarantawayañani.

Ukampirusa, ajayuni, qamasani markatanwa nayraru uñtasa chachasa warmisa chika sarantaskakiñani. Warmipuniwa nayraqata machaqa "ispalla" maya paya alitsa irst'añapaxa. Yapu satansa warmipuniwa "ispalla" jatha phinata apst'añapaxa, pachamamana jarphiparu katt'ayañatakixa, ukhamawa sarawisaxa.

Aka pankaxa qillqt'atawa uraqi saphi manqhatpacha uñtasa, jathatpacha, alitpacha, machaqa "ispalla" achutpacha, ukaxa maya jach'a amuyuwa aka manqha pachatpacha, aka pachana "ispalla" ajayumpi aruskipst'asa, manq'aña luxtasa, jach'a chapara ispalla achunaka achuñapataki.

Ch'uqi "ispalla" mama ajayuni, manq'irixa jiwasampiwa jakasi, aymarata qillqata pankaxa, jichha nayriri kutipuniwa utjawayi, akaxa lup'iñasataki uñañasataki jiwasa kipkasa, yatxatirinakasa, ayllunkirinakasa, juk'ampi yatxatapxañapatakiwa, akata jutiritaki kunjamatsa walja ch'uqi yapuchasina achuyapsna, manq'ata jiwañaxa jan utjañapataki, wawanakasa, warminakasa, achachila awichanakasa, wayna tawaqusa, chachasa, warmisa suma manq'ata ch'amani jakañataki aka utjawisana.

Ispalla mamaru, yaqhipanakaxa "Ilallawa mama" sapxarakiwa, aka jakawisana walja pataka pataka maranaka inasa waranqa maranakawa jaqixa aka ispalla mama manq'asawa pataka

jila maranaka jakapxatayna.

Ispalla mamaxa, saranakasarjama yapuchatawa, maya ayllunxa yapu kamaniwa unañchi kawkha aynuqarusa jichha maraxa yapu yapuchañani uka. Uka uraqixa purumañapawa ispalla mama jatha katt'ayañataki. Puruma uraqixa kunaymani alinakampi alintatarakiwa, uka alinakaxa pichañawa, apthapiñawa, ukaruwa yuntampisa jani ukaxa amparampisa qhulliña, jilpachaxa jallupacha tukuya uraqi jurikipana, ukanxa kuna laphinakasa uraqiruwa p'amrantani, ukaxa wali sumawa ispalla mamatakixa.

Ispalla mama satañatakixa, pachamama taykaru yupaychasa, maya wakichata q'uwa misa luxtasina, inala mama maypist'asa, jatha jani pist'añapataki juk'ampisa jilarañapataki. Ukhamawa pachamama taykana jarhiparu ispalla mama jatha katt'ayaña. Ispalla jathaxa, phinanakata apst'aniwa, utt'ayañataki walja kasta ch'uqinaka, sañani: q'aysalli, susy, yari, pali, saq'ampaya, willa quyllu, q'illu quyllu, janq'u quyllu, phiñu, alqa quyllu, ayluma, yaqhanakampi kuna.

Aymara markasaxa suma yatxatatapxanwa, chhijchhita, juyphita yapunakata jark'aqasiñatakisa, ukampirusa suma yatiñanipxanawa pacha sarayañatakisa, aka pampa uywanakana, jamach'inaka, ayrunaka tuqi sarayasa.

Jamach'inakawa yatiyi jalluñapatakisa, thayapatakisa, wañañapatakisa, kawkharutixa k'awnachki ukawa sarayaña, ispalla mama nayra satañatakisa, taypi sata satañatakisa jani ukaxa qhipa sata satañatakisa. Janiwa ukakikiti, qamaqisa yatiyakirakiwa ajusina khakht'iti jani ukaxa ch'uwakcha jiksuwayi, ukasa yatiyakirakistuwa, khakht'i ukaxa ch'uqixa sumawa achuni jani khakht'i ukaxa pisikiniwa ukwa yatiyistu.

Pacha sarayañanaka jach'añchañasawa, amthapipxañasawa, qillqapxañasawa, juk'ampi yatxatañasawa, aruskipañasawa maynita maynikama, tantachawinakana, jach'a yatiqaña utanakana. Taqiruwa wakt'istu qillqañasa yapu yapuchañata, ch'uñu ch'uñuchañata, tunta, kaya lurañanakata, pirwanakata, llamayuna “kullkutaya” jaylliñxata, yaqhanakampita kuna.

Ch'uqi llamayu tukt'ayasinxa, yaqhipchaqa ayllunakanxa ispalla mamatakiwa jayllt'apxi suma jach'a chaparanaka achuñapataki, ukaxa kullkutaya satawa:

*“Mamani mamani jutankiwa, lip’intama lip’intama kullkulla,
T’una ch’uqisa t’una ch’uqisa williski, palltasma palltasma kullkulla.
Akasti khitina yapuparak kullkulla, tata Marianona yapupawaya kullkulla,
Akasti khitina pirwaparaki kullkulla, mama Justana pirwapawaya kullkulla,
Akasti khitin utaparaki kullkulla, Qullana aylluna utapawaya kullkulla,
Muytasma muytasma kullkulla, kupiru ch’iqaru muytasma,
Muytasma muytasma kullkulla, kupiru ch’iqaru muytasma
Muytasma muytasma kullkulla.
Piq piq piq piq piq piq piq piq*

Donato Ayma Rojas
Comunicador Social y Sociólogo

AMUYU JUK'ACHATA

Ch'uqi yapuchañaxa kawki nayra tunu achachila awichunakatpachawa yapuchatatayna, Titicaca quta thiyana jakirinakawa uythapiwayapxatayna. Yapuchañatakixa aski amuyt'ampiya uraqinaka wakichawayapxatayna suka qullunaka pampa umani uraqinakana ukhamaraki laq'anaka tantachasa qalanakampi pirqt'asawa pata pata qullu iramanakana yapuchañatakixa lurt'apxatayna.

Uka wakichata uraqinakaruwa ispalla mamanakxa uywawayapxatayna suma achuyasa manq'añataki ukhamarakiwa taqi achunakatixa utxi ukanakaruxa masipakaspasa ukhamarakiwa llamp'u chuymampi maya wawapakaspasa ukhama uñjataynawa, ukatawa achunakaruxa manqt'ayata, umt'ayata, k'uchhirt'ayataraki.

Yapuchirinakaxa jani walt'awinakatsa jark'aqapxarakinwa, ukatakiwa jach'a yatirinakwa utjana jupanakawa achachilanakampi aruskipana jani walt'awinakata jark'aqasiñataki. Yapuchirinakaxa jaya maranakawa yatxatawayapxi quqana ukhamaraki uywanakana chimpunaka uñt'asa, ukhamarjamawa ispallanakxa satapxarakiritayna, jichhurunakamasa uka yatitanakaxa amuyataskiwa. Ayllunakanxa ayni, mink'a, sataqa, chikiña, waki ukatxa jukampinakampiwa jupanaka pachapa yanapt'asipxi ukaxa saranakaparjamawa qamapxi. ch'uqi ispallaxa aski manqatapatxa aka uraqpachanwa yapuchataraki, aymaranakxa saranakaparjamawa wawachayapxi, yaqha anqaxa markanakanxa ñanqhachasawa kunaymani qullanakampi qullqichasiñataki yapuchapxi.

JUK CHHIKHAN RIMARIYKUNA

Ñawpa abuelosninchiq unay pachamantapacha papata tarpuyta yachasqanku, kay papa Titicaca qhucha qayllakunapi rikhurisqan, kay alimento puquyta tarpunapaqqa, ñawpaq unay abuelosninchiq sumaqta jallp'ata wakichiyta yacharqanku chay suka qullu jinataq andenes kunata, maychus juk tecnología karqan tarpuypaq jinataq sumaqta Pachamamata qhawarispa. Papa tarpusqa karqan sumaq kallpayuq jallp'akunapi puquy urirqan; chay papa may allin karqan runakunaq kawsayninpaq, chay rayku sumaqta yupaychasqa karqan ritos ruwaykunawan jinataq raymi ruwaykunawan ima.

Chhaqra llank'aq kunaqa papataqa qhawarqanku juk Kawsayman jina, unquykunamanta jinataq fenómenos de la naturaleza kunamanta jark'aspa, kikillantaq kamanis kunata sutiñchaspa, chimpaspa yachayniyuq machula kunaman ofrenda jaywaspa sumaq puquykuna kanampaq. Ñawpaq abuelosninchiq unay pachamantapacha papa tarpuypaq qhawarirqanku

uywakunaman sach'a kunaman ima, kunan kama aymara runakunaqa qhawallasankupuni jinataq unay ñawpaq yachaykunaman creyispa.

Aymara ayllukunapi tiyan puraqmanta achkha yanapakuykuna nisunman: mink'a, ayni, sataqa, chikiña, waki wakinkuna ima. Kunan chhaqra llank'aqkunaqa ayllukunapi tarpusallankupuni kay culturampi unay yachayninkuman jina, mana jathun empresarios jina puquchinapaqqa pachamamata mana allinyachispa.

SUMMARY

The potato had been cultivated for a lot of time ago by our grandparents. The population of the lake Titicaca had adopted it. They had wide knowledge for their cultivation in the handling of soils. They used the technique of the suka Qullu, terraces and platforms.

In the prepared soils, they cultivated potatoes, named "Ispalla mama". They produced it very well for their feeding. They tried to the plants like human beings. Then, they gave to the plants, food, drink and parties.

There were sages. They could speak with the nature to be protected of the adverse natural phenomena. They were guided by biological indicators until our days. They were helped each other by systems like: ayni, mink'a, sataqa, chiquiña, waki and other, according to uses and customs. The potato is the principal food from all over the world. This is cultivated by the Aymaras according to customs in the production. In other countries it is produced with chemical products and they harm a lot of to the potato. Potato's production has been commercialized now.

QALLTA ARUNAKA

Pachamamaxa yapuchirinakatakixa askiwa jakawisanxa, jupana jarhipanwa sarnaqaptana ukhamarakiwa pachanakassa uñt'araktana (nayra, jichha ukatxa jutiri pachanaka), uka pachanakanwa yuri ukata pachparu kutt'axaraki. Pachamamatxa ñanqha aski yanapt'irinakawa jiwasampi chikt'ata jakasi, taqi khitinakatixa aka uraqina jakasi jupanakampiwa jakasipxaraktana.

Aymara jila kullakanakaruxa jupanakampi jakañawa wakt'i, jupanakawa qhanansa ch'amakansa askinsa jani askinsa ch'amanchapxistu. Ukatwa jupanakatxa amtasipxaraktana jani jiwasaru ñanqhachaniñapataki; jupanakaxa jiwasjama ajayuni, manq'iri ukatxa umiripxarakiwa. Pachanakarjamawa pachamamaru, achachilanakaru, ispalla, illanakata, amtasiñaxa; tunu achachilanakasaxa utt'awayapxiwa jach'a achilanakana manq'awipa ukata jakawipa ukaruwa mayt'asiri ukata achikt'irixa sarataraki. Ukhamarakiwa pachamama uraqitxa mayt'asiptana waqaycht'apxtana suma achunaka puquñapataki.

Aymara yapuchirinakatakixa aka uraqina utjirinakaxa ajayuniwa jakasi ukatawa yäqasiñaxa utji, nayra jila kullakanakaxa yatipxanwa illa ispallana askitapata jakañatakixa, uñjawayapxana jiwasjama jakiri uka amuyumpiwa purapata yäqasita. Ayllunakaxa jach'a, arxatiri ukhamaraki yanapt'iri qullunakana muyuntatawa qamasipxtanxa ukatwa jupanakata amtasitaraki jupanakana ch'amanitapata.

Aka pachana jakirinakaxa janiwa khitisa munañanikiti, janirakiwa yänakasa sapaki jakkaspati, taqiniwa khuskhana utjañapataki yanapt'asiñasa. Yaqaña utjatapatxa janiwa jasaki tukkhañaruxa puripkanti jani ukasti uñjapxanwa, sumachapxarakinwa qhipa wawanakapana askina jakañapataki.

Achila awichanakasana saranakapaxa yäqatañapawa, kunatixa jupanakaxa khuskhana jakaña yatipxana; k'uchirt'añana, llakinsa ukhamaraki irnaqawinakansa; yapuchawinakanxa jupanakpura yanapt'asiñaxa utjapuninwa ukatawa jichha urunakkamasa ayni mink'a utjaski. Kuna pachati España anqa markata jutiri janq'u jaqinaka purinipkanxa musparawayapxataynawa ukatwa ch'amapampi jupanakana saranakapa sayt'awayapxi. Uka pacha achila awichanakana saranakapxa allintawayaña munapxana ukhamarakiwa ch'amapampixa munañani t'aqhisiyasa apnaqapxatayna.

Walja yatxatata qillqatanakawa nayra saranakatxa utjaraki, ukatawa jichhaxa qillqt'ataraki aymara arusata kunjamasa nayra pachana ukata jichha pachanakanxa juyranakaxa uywthapitana aski manq'añapataki ukhamaraki yapuchirinakaxa juyranakarsa yäqapxana. Ukhamarsa alaxpachankiri, akapachana ukatxa manqha pachankirinakaruwa yäqapxaraki khuskhana qamañataki.

Ch'uqixa Abya Yala uraqina uñstawayatapatxa taqi uraqpachanwa aski manq'atapata utjawayxaraki. Ch'uqi achuyirinakaxa yatiñapampixa uka nayra pachanakatpachawa juk'ata juk'ata sumaptawayapxi ukhamarakiwa aski achutapatxa masiparjamawa uñjawayapxiritayna. Jichhurunakanxa nayra pacha saranakarjamawa yapuchirinakaxa yaqhipawjanakanxa yapuchapxaraki ukatawa ch'uqi ispallaruxa maya wawapakaspasa ukhama uñjapxi, jiliri irpirinakasa janiwa armasipkarakiti, ispalla, illanakata arxatañatakixa yapu kamaninakawa unxtasipxaraki chijinakata jark'aqañataki. Irpiri ukata yapuchirinakaxa ch'uqi ispallaru satañatakisa llamp'u chuymampixa phina uyutpacha apsupxi; sataña urasa panqart'ayapxiwa walja wawachañapataki; urupansa urt'ayapxarakiwa, manq't'ayasa, umxat'ayapxi ukatxa thuqt'ayapxarakiwa; achuñapkamasa ñanqhachirinakatsa jark'aqapxarakiwa; llamay pachanakanxa kusionawa apthapxapxaraki phina uyunakaru imxañataki.

Ukhamarsa aka pankanxa uywa quqanakana chimpunakapawa qhananchataraki, yapuchirinakaxa ukanaka uñxasawa amuyasipxi yapunaka irnaqañatakixa. Ina uywanakaxa janiwa ukhamaki jakapkiti, yanapt'apxiwa yapuchirinakaruxa kunaymani chimpunakapampi, ayllunkirinakaxa ukanakxa aski amuyaña yatipxi ukhamarjama yapunakapa lurañataki. Quqanakaxa ukhamarakikiwa qhanañchapxi panqaranakapa chiqqa ukanakasa uñt'atarakiwa yapuchirinakanxa. Ch'uqi yapuchirinakaxa alaxpacha unch'ukipxi ukhamaraki thayanaksa uñt'apxarakiwa kunapachasa irnaqaña jani ch'uqi ispallaru ñanqhachañataki.

Yapuchiri jila kullakanakaxa nayra achachilanakasana saranakaparjamaxa yäqasipkiwa ukjamarjamawa amuyasa satapxi, uywapxi ukata apthapxapxaraki. Ch'uqi achuxa aski manq'atapata walja achuyañasawa janiwa manq'anakaxa pist'añapakiti. Yapuchirinakaxa ina uywanakarsa quqanakarsa yaqasawa uñjapxtanxa. Ukatawa aka panka ullaraña amuyaña, yant'añasa ukatxa yatxataña wakisipa juk'ampi ayllunakasana saranakaparjama irnaqañataki.

NAYRIRI PHAT'A

TUNU ACHACHILANAKAXA YÄQASIPXIRINWA

1. Aymara sara amuyunaka

Uywa uywachirjama, yapuchirjamaxa; suni, qhirwa, junt'u uraqinakana taqi yänakampiwa jakapxtana; maya maya saranakampi, ukhamaraki markaninakampiwa purapata khuskhana qamapxtana. Jichha urunakana ayllunakasaxa uka saranakaxa armatakixiwa; khitinakatixa jakaski achila, awichanakaxa yatisipkiwa; kunjamasa ayllunakasana yäqt'asisa qamawinakasarjama sarnaqaña.

Yapuchirinakatakixa juyraxe askiwa, kunapachatixa maya juyraxe liwt’ataski; thakhina, qala taypinakana ukjama uñjasaxe llakt’atawa laqaki irtasipxi, (*Ay ispalla mama, khitiraki liwtawaytama; aka thakhinxaxa uywanakasa, thayasa, t’aqhisiyiristamwa sasina*) irt’asaxe taqi chuymampiwa jamp’att’i, ukhama saranakaxe amuyayistuwa, kuna yānakatixa ayllusanxa utjistu ukaxe suma amuyumpi yāqatawa.

Pachaparjamawa akhulli, manq’a, umt’ayata ukhamaraki kusist’ayatasa. Janiwa ukakikiti ayllunakasana jakasirjamaxe; yapu, juyranakata, uywanakasatxa jani walt’awinakatxa arxatapxaraktanwa jani t’aqhisiñapataki. Ukhamarakiwa jupanakampixa maya khushkata aruskipt’ata, jariyataraki ukhamaraki tuqiraktana jiwasa taypina qamatapata.

Jichhaxe amuyañani, aymaranakatakixa taqi kunasa pachani pachaniwa ukhamaraki pachaxe taqikuna yānakaniwa, kimsa pachanakata qhanañchañani.

Alaxa Pacha: Willka, phaxsi, wara waranaka, urpu, jallu, ukata q’ixu q’ixunaka.

Aka pacha: Taqi ayrunaka, uywanaka ukata jaqinaka.

Manqha pacha: Ch’amaka manqhana jakasirinaka, qhuyanaka.

Ukhamarakiwa utjaraki: nayra, jichha, jutiri pacha; ukjaruxa utjaskakiwa kawki pacha, khaya pacha ukanakatxa sumpacha yatxatañaskiwa. Taqi pachanakanxa kunaymani utjirinakawa utjaraki, ukanakampiwa nayraxe jakasipxarakiritayna, jichhasa uka utjirinakaxe jakawisanxa utjaskakiwa. Achachila ukata awichanakasaxe ukhamarjamawa saranakaxe sartayapxiritayna, askina jupanakampi ayllunxa qamasinñataki.

Jilata José Luis Soza yatxatirixa qillt’atapanxa siwa: aymara jaqixa pachaparuwa saranakapxa mayaki thakhiparjama sartayi; (nayra, jichha, jutiri pacha), ukhama amtampirakiwa maya ayllunxa sarnaqaraki (Soza, 2012: 39). Uka qillqataxa amuyt’atawa aymaranakaxe aka pachanxa qhipa, nayra uñtasawa sarnaqapxiritayna.

Jiwasanakaxe yatxatapxañasawa nayra thakhinakasa ukata
saranakasata.

Aka uraqi pachanxa kimsa jakirinakawa utjapxtana: jaqinaka, uywanaka ukhamaraki quqanaka, taqi ukanakasti ajayuniwa qamasipxtanxa. Maya qawqha ajayunaka qhanañchañani:

Achurinxá	ispalla.
Uywanxa	illa
Qhuyanxa	tio
Utanakasanxa	kuntur Mamani, qullqi tapa, quri tapa.
Maraninakansa	uywiri
Laq'anxa	pachamama
Umanxa	quta uma awichhu

Ayllunakasanxa kunaymani yänaka ukata utjirinakawa ajayunipxi; ukanakaxa thaqhañaspawa yatxatañataki (Khunu, jawira, thaya ukat juk'ampinaka), taqi jupanakampiwa mayaki qamasiptanxa. Ayllunakasanxa taqi utjirinaka janiwa maynisa munañanikaspata, taqiniwa khushkata yäqasisa uñjasisaxa suma jakañasa jiqhatataraki (vivir en equidad), ukatwa ayllunakasanxa jilata kullakanakaxa yapuchata ispallanakaruxa: arunt'ani, arxayt'i, jamp'att'i, jariyt'anipxaraki ukhamarakiwa k'uchirt'ayapxarakisa.

Kunapachatixa quqanaka, ayrunaka ukhamaraki yapunakasa llakinki ukhaxa arxatt'araktanwa; chhijchhita, juyphitsa laqakipuniwa tuwaqt'araktanxa, jallu pachana phajsantawayi ukaxa umampisa qarpxatatarakiwa; ukhamaraki jani wali laq'unakasa usuntayaña, ñanqhachaña muni ukhaxa jark'aqt'araktanwa. Kunapachatixa

Pachamama uraqinxá uywanakawa man'a ukata umampi jakapxi

Pachamama uraqinxá ispallanakawa uywataraki Prov. Omasuyos, julli: Honorio Limachi, 24-03-13

Apilla yapunakasa q'uwachatawa uñjasi.

Jallupachanxa kuna jisk'a jach'a alinakasa panqart'apxiwa

*Ayllunakansanxa jiwasan lurt'ata isinakampiwa
isthapt'asipxtanxa Prov. Camacho. K'uthini*

jiwasanaka usuntanxa, jisk'a quranaka ukata
jach'a quqanakasa qullanirakiwa achuskaraki,
ukanakampiwa qullasipxaraktana
ukhamatwa jaqisa ukata ayруса llakinktana
ukhaxa purapatwa yanapt'asipxtanxa.
Ukhama uñjasapi jakawina utjirinakampi
yanapt'asisa sumana qamasitarakixa.

Yapuchirinakaxa ch'uqi ispalla pachaparuwa
kusist'ayaña yatipxaraktanxa, sañani:
Candelaria uruxa taqi yapuchirinakaxa maya
luqtampiwa ispallanakatxa amtasipxaraktana;
yapuchirjamaxa ispallaruwa arunt'i, ajayupa
jawst'ani ukhamaraki jariyt'aniwayarakiwa
laqaki achuñapataki. Yapunakanxa
jupanakaruxa untu, kuka, juyra q'uwa, vino
uka wakicht'atanakampiwa manq't'aniwayaña
ukatxa umt'ayaniwayapxaraktanwa.
Kunapachatixa ispalla ayrunakaxa
chh'uxñatatanki ukhaxa janiwa jiwasanakaxa
armasipktanti, tumt'iri yapunakaruxa
saratapuniwa; anata pinkillu, tarqa, musiñu
phust'asawa kusist'aniwaytanxa.

Anata urunakanxa ch'uqi ukhamaraki yaqha
ayrunakasa wali mayja mayja saminakaniwa
panqart'apxi, jamach'inakasa ukhamarakiwa
chhilwiqt'apxi, ukjaxa taqinisa kusisiñanktanwa.
Yaqhipa ayllunakanxa pinkillu, musiñu,
tarqanaka, janq'u wiphalanakampiwa, aski
samini isinakampi isthapisisawa jupanakampi
chika thuqt'asiniwayapxaraktanxa.

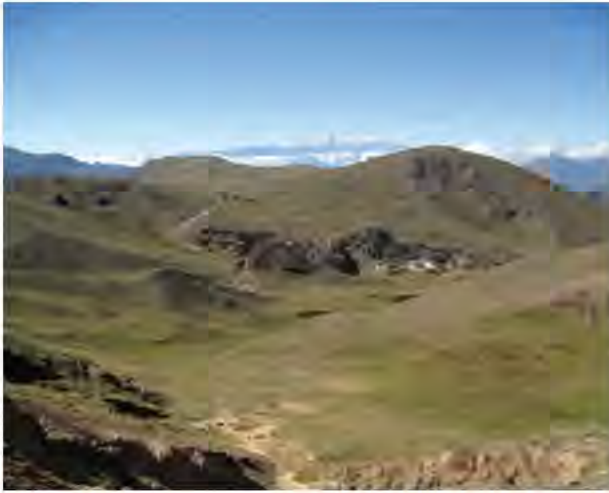
Ukhamawa maya aylluna jakawipaxa, jiwaspacha yäqt'asisa, khushkhana jakasa, yanaptasisa, aynjt'asisa taqi ukanakampiwa jiwasanakaxa aka pachanxa taqinimpi jakasipxtanxa, jiwasaxa janirakiwa sapaktanti phuqhataktansa ukatwa maynita maynikama yanapt'asisaxa khushkhana qamasitaraki (Mamani, 2002; 162).

Kunapachatixa juyraxa jani suma alki ukata achuqki ukhaxa tuqiraktanwa, kunapachati yapuchirixa jani pachaparu amtasktana, jark'aqtana ukhaxa llamp'u chuymampiwa achikt'ata, mayt'asita, p'amp'achasitaraki ispallanakaxa jani llakisiñapataki.

Kunjamatixa saskayatanxa taqi kunasa ajayunitapa ukhamarjamaxa aka pachana jakirinakjamaxa yaqhippachaxa janiwa jiwaspurasa yäqasktanti, sañani; ispalla mamarusa takichasiktanwa, qullu achachilanakata, uywirinakata armastana, ukhamata aka pachanxa jachjayasiñanakaxa utji.

Aymaranakana taqi yatiñanakapa, uñachawinakapaxa askiwa jach'a yatxatirinakatakixa, kunatixa jupanakaxa mara marawa yatiwinakapxa yant'awayapxi, ukhamarjamawa yapu irnaqawinakxa sarayapxarakina, näyra yatintawinakaxa yanapt'i, amuyt'ayarakiwa jach'a yatxatiri jila kullakanakaru yant'añapataki, jichha pachanakana kunjamasa yapuxa askinjama achuyataspa, ukampirusa ukhamarjamarakiwa yapuchataraki (Tapia, 2002: 77). Ukhamaka pachana jakirinakaxa nayratpachawa nayraru sarantañatakixa taqi kuna uñakipasa lup'ipxatayna, ukhamatwa yatitanakaxa utjawayi, sapa ayllunakana saranakapxa thakhinchawayapxi, ukatwa purapata yaqasiñaxa utji jani ñanqhachasiñataki. Yapuchiri jilanaka kullkanakaxa ispallana, illana ajayunitapxa ukjamaraki jupanakjama jakiritapxa yatipxarakinwa.

Jupanakaxa ajayunitapatxa mink'anipxistu jani ukaxa usuyapxistuwa, kunapachatixa allqamariru flechampi usuchrantanxa qhiqhapiwa mistusi, ukaxa allqamarina ajayupapi unxtasinixa. Kunapachatixa achakuru jani ukaxa achaku qallurusa usuchrantana ukhaxa t'iwkhasina ch'uphu mistuyasi, achakuxa ch'uphu mistuñapatakixa janiwa p'atjawaykistuti jani ukasti ajayupapi usuchjiriruxa qhananchayixa. Kunapachatixa ch'uqi ispallaru taqxattana ukhaxa itawrantasiwa, kayu phujuruwa jani takt'añjama qalantasi; ukanakata qullasiñatakixa achila awichusaxa jani ukaxa jiwasanakapachasa

Ayllunakasanxa qullunakana muyuntatawa qamasipxtana ukankaskiwa achachilanakaxa

yatkasaxa, mayt'astana p'amp'acht'ita sasina, ukxaruxa winumpi, lik'inakampiwa qaqst'astana ukatxa chhaqawayxakipi. Ukhamaxa taqi kunatixa aka uraqina utjki jupanakaxa ajayunipxiwa; uywa, achu, uraqina, qhuyanakana ajayunakapaxa q'inasiripxiwa, jupanakaxa munapxarakiwa jiwajama uñjataña. (Jilata. Calixto Quispe 26/03/13).

Jilata Calixto Quispe ukhamaraki khitinakatixa ayllunakasanxa suma yatisiptana kunjamasa sarnaqawisaxa ukhamarjamawa taqinimpisa khushkata chuymachasisa qamasipxtanxa.

Qhipa maranakanxa suni uraqinakatxa jach'a markanakaruwa sarawayxtanxa, ukhamarusa saranakata quntu, rayu achachilanakata armasawayxtanwa. Ayllusaru kutt'asaxa wawanakasaxa janiwa amuyxiti, kawkhasa jani amtata katuqiri achilanakana jani ukaxa rayu purita chimpunaka ukawjanakaxa janiwa uñjatatixi; jani uñjasaxa jiwasanakaxa kawkharusa maya jisk'a wawasarusa ikt'ayatakiwa.

Jani amtata achachilanakaxa usuntayiwa, ukatawa katjasaxa ajayu apaqi, jani ukaxa qamasa wayuqi. Jani yatisaxa yatxatata qullirinaka thiyaruwa sartanxa, jach'a qullaña utanakana (Hospital clínica) irnaqiri qullirinakaxa janiwa uka usutanakaruxa qullkaspiti, jupanakaxa janiwa uka ajayunakatxa yatipkiti amuyapkisa. Maya askichirimpi qullaqt'ayataxa walirawayiwa, ukaxa kunsa amuyayistuxa; jupanakaxa waxt'ampi ukata wilañchanakampi amtataña, yäqataña munapxi.

Jiwasanakaxa jupanakaruxa achikt'asiraksnawa, jiwaspachasa makiwa ajayu khiwxat'asiraksna ukhamarakiwa llamp'uchatarakispa, uka usuyiri quntu jani ukaxa rayu purita achachilanakaruxa achikt'asiraksna maki antutaniñapataki; ukhamata jiwasa pachpasa qullasiraksna.

Aymaranakaxa nayratpachwa yatisktanxa, jiwasakiwa saranakasatxa armasisktana, ayllunakana jakirinakaxa ispalla mamaru uñjasaxa munart'iwa, jamp'att'i, arxt'ayi, panqart'ayi; ukhamata jupanakanxa maya suyt'awi utjaraki suma achuñapataki. Uywanakarusu pachparakiwa jani q'inasinampi uñisisawa uñjapxtana; jupanakampi suma khushkana jakañataki. (Una relación armónica entre el hombre y la naturaleza para vivir en equidad).

Kunapachatixa jupanakaru jani yäqataxi, uñisita ukhaxa jupanakaxa mink'anipxiwa jani wali sarnaqañanakampi, usuntayapxistu, chhijchhintayi, juyphintayi ukhamaraki thithiyapxarakistu. Ukhamata tunu achachilanakasana awichanakasana ispalla achunakaru, illa uywañaru uywthapitapatxa, jichhurunakanxa uka achunaka, uywanakaxa jakawisanxa askiwa jiwasaña jakañasatakixa. Jani achunaka, uywanaka utjkaspa ukhaxa janiwa utjkaspati jiwasaña jakañasaxa; jiwasaña jani utjsnaxa janirakiwa jupanakaruxa khitisa yäqkarakispati.

Walja jach'a markanakana jakiri jila kullakanakaxa pachpa pata ayllunakata saririnakawa akhama amuyapxi; pata suni ayllunakana jakañaxa janisa askikaspas ch'unch'u pachanakansa jakapkaspa ukhama sapxi; jach'a markana jakañaxa ancha kusakaspas uka amuyumpiwa jakiri sarapxi (Mamani, 2002: 160); taqi markanakana ayllunakansa janiwa khushakiti, saranakarjamawa jakasiptana ukanakawa amuyañasa, jani jiwaskama uñch'ukisiskañataki, kawkhansa askina jakañawa thaqaña, kunjamati jichhurunakanxa thaqhataski suma

Guaman Poma jilatana jamuqt'atapanxa qhanawa yapuchirinakana uñxasiki

qamaña. Suma qamaña (vivir bien) janiwa saña munkiti qullqini qamiri jakaña; jani ukasti taqinimpisa sumata, khuskhana, yanapt'asisa, yäqasiñampi ayllusana ukhamaraki yaqha ayllunkirinakampisa wakisi jakaña.

Uñakipt'awaytanwa ukjaruxa jiwasanakawa amuyt'añasa, aka pachana utjirinakaxa; jaqi, juyra, quqa, uywirinakampixa khuskhakipxtanwa, achachilanakasa manq'iri, umiri, ukhamaraki kusist'iripxiwa.

2. Chuq'ina uñstatapa

Näyra laq'a awichanaka achilanakasaxa ch'uqi ispallxa yapuchapxapuniritaynawa ukhamarusa aski manq'aparakitaynawa, jupanakaxa janiwa qhiparapkarakinti jani ukasti ch'uqi achunakxa juyphichapxirinwa mach'a maranakatakixa ch'uñu, tuntaru tukuyasawa maramara imasipxiritayna.

Thaya suni patana ukhamaraki qhirwa markanakanxa näyra qamiri jilanasaxa ina uywanaka, achunakwa uywathapixiritayna jupanakana, jiwasaru aski yanapt'iri ukhamaraki aski ch'amanchiri manq'anakañapataki. Ukhamaxa ch'uqixa Abya Yala uraqina, jach'a quta (Titicaca) thiyanakana uñstawayatana, carbono 14 ukampixa yatxatirinakaxa yant'awayapxiwa, ch'uqi ispallaxa niya tunka waranqa (10.000) khaya jaya pacha maranakanwa uywthapiwayapxatayna, aynacha niya jalsu tuqi Perú ukhamaraki niya jalanta alaya Bolivia uraqinakana uñstawayatayna.

Mayni warmiwa uywthapitayna, chachapaxa manq'añatakiwa jani uywaña uywanaka jiwayiri ukata kunaymani challwanaka katuriwa saraskatayna (Estrada, 2002: 25). Ukjamwa yatxatirinakaxa qillt'awayapxi amuyañasataki.

Maysatxa qhanañchawinakaxa utjarakiwa, ch'uqi achuxa Abya Yala uksana uñstiripuniwa sapxiwa, Punu, Cuzco Perú markanakana ukhamaraki alaya Titicaca quta thiyanakana aka Bolivia markasana ch'uqi achuxa uywthapiwayatana, ukawjanakanwa jichha urunakkamasa aphara ch'uqinaka ukhamaraki kunaymani ch'uqinaka utjaskaraki (Cahuana, 1993; 11). Ch'uqixa waranqa maranakawa nayra tunu jaqinakataki jichha jaqinakatakisa utjaski manq'añatakixa. Ukhamatwa juk'ata juk'ata aski suma yapuchañatakixa laq'anakxa

askinjama wakicht'awayapxatayna, suma achunaka puquyañataki ukhamaraki jach'a ch'amani uywanaka uywaña yatintawayapxatayna, aski manqañanakaxa utjañapataki.

Kunapachatixa española jaqinakaxa aka Tawantinsuyu jacha markaruxa purinipkana, ukapachawa ch'uqi uñt'awayapxi, ukhamatwa khayasa Europa anqa markaru waranqa phisqapataka phisqatunkani marana (1550) puriyapxatayna, uka maratwa taqpacha uksa markanakanxa juk'ata juk'ata yapuchawayapxarakina. Waranqa paqallqpataka phisqatunkani (1750) maranakanxa wali yapuchxapxarakitayna, ch'uqi ispalla mamaxa uksana jakirinakatakixa aski manq'axanwa.

Ukhamarakiwa khaya jaya maranakata yatxatirinakaxa qillt'awayapxiwa, España markaruxa ch'uqixa khaya waranqa phisqapataka paqallqtunka kimsani (1573) maranwa puriyatatapana. Sevilla (España) markanxa niya jallu qallta (diciembre), chinuqa (enero) phaxsinakanwa alasiña alajasiñaxa utjiritayna sapxiwa, Inglaterra markaruxa niya waranqa phisqapataka llatunktunka (1590) maranwa jilata Drake ukhamaraki Robergh ch'uqxa puriyapxarakitayna (Estrada, 2002: 25). Uka maranakaxa Rusia, Italia ukhamaraki Francia markanakanxa janiwa uñjaña munapkanti, jupanakaxa sapxanwa uraqi manqhana achurinakasti manq'añaspati; ukaxa janiwa khusa amuyukanti kunatixa uksankirinakaxa ch'uqi achxa janiw uñt'apkanti.

Kunapachati jilata Antoine Parmentier Francia markana jakirixa, wataña utanwa ch'uqi manq'asawa kimsa maranaka jakatayna. Jach'a Rey Luis XVI juparu wataña utankasaxa arxayataynawa, ch'uqi achuxa aski manq'atapata, jiwasanakanxa wakisispawa aski achutapata yapuchaña sasina. Janiwa jasakanti uksana jakasirinakatakixa ch'uqina aski manq'atapaxa. Marata maratjamawa juk'ata juk'atxa taqpacha Europa markankirinakaxa yapuchawayxapxi ukhamaraki Asia, Africa uka markachirinakasa yatintawayxapxanwa yapuchaña ukhamaraki manq'aña.

Amuyt'apxañani ayllunakasaxa ukhamanakaxa utjarakiwa; yaqhipachaxa jani suma uñjasa, mallt'asaxa, irnaqasasa uksa jakirinakjamaxa arsupxakiraksnawa. Jichhurunakanxa jiwasanakaxa amuyañasawa yaqha pachanakanqxtanwa, kunasatixa yaqha achunaka uñstaspa ukhaxa uñjañasa, yatxatañasawa, janiwa ukhamakixa jani yatxatasaxa arsuñasakiti, askichixa suma achuyañaruwa puriñasa ukhamata qhipurunakanxa nayraru sartañaxa utjaspa, saranakasampi chikt'ata askina jakañataki.

Achilanaka awichanakasaxa ch'uqi ispalla uythapisaxa, uraqpacharuwa ch'uqina aski achutapa ukhamaraki yatiñanakapsa unañcht'awayapxi. Ukaxa saña muniwa jupanakatakixa aski achu manq'atapa ukhamarakiwa amuyapxana kunjama apnaqaña, uraqi wakichaña, yapuchaña, saranakarjama ukata pachaparjamawa irnaqapxiritayna; ukhamarakiwa yapuchañatakixa uywa, quqa, pachanaka uñch'ukisawa, mara mara yatintasaxa yapuchapxirina.

2.1. Kawkhansa ch'uqixa uñsti

Taqi yatxatirinakawa amuyt'awayapxi, arsuwayapxiwa ukhamaraki qillqantawayapxarakiwa, ch'uqi ispalla mamaxa Abya Yala jach'a uraqisana uñstawayatapa, jupanakaxa janiwa suma qhanañchapkiti kawkhanpunsu ch'uqixa uñstpachana, maya amuyuxa utjarakiwa, yaqhipa yatxatirinakaxa sapxiwa Chile Chiloé markanwa uñstasapana, jichhakamasa ukxa markanxa aphara ch'uqinakaxa utjaskiwa, ukhamarakiwa yaqhipa yatxatirinakaxa jach'a quta Titicaca thiyanakanwa ch'uqixa uñstawayatayna sapxarakiwa.

Quta thiyanakanxa taqi juyranakawa achuraki. Prov. Omasuyos Calaqui, julli: Honorio Limachi 24/03/2013.

Maya arsuwixa utxarakiwa, khaya jaya maranakanxa näyra achachila awichanakasaxa janiwa mayujt'anaki jakapkanti, jani ukasti sarnaqapxanwa mayujt'ata mayujt'aru manq'anaka thaqasa. Kunapachatixa quta jak'anakaru utjnuqasaxa, ukja pachanakawa ch'uqi ispalla uythapipxatayna, ukata aski manq'atapata satañaru uskusipxatayna, ukhamatwa yaqha jaqi masinakapasa uñjasaxa yapuchxapxarakiritayna.

Jichhurkamaxa ch'uqixa pata suni, qhirwa uraqinakanxa yapuchataskiwa, quta iramanakansa walja sutini ch'uqinakawa jichha pachanakanxa yapuchataskaraki, yaqha

ispallanakampi arwija, jawasa, cebada, apilla, ulluku, tunqu amuyataxa muxsa achunakasa achurakispawa. Qutasaxa (Titicaca) kimsa waranqa kimsaqallqu pataka tunka payani (3812 m.s.n.m.) ukch'a patanwa jiqhatasi, quta thiya uraqinakaxa janiwa ancha thayakarakiti, ukatawa uksa markanakanxa quqanakasa utjaraki.

Jilata *arqueólogo Hugo Avalos* yatxatirixa akhama sasawa qillqat'atayna: "Tiwanaku, Chuqi Yapu (La Paz), aymara markaxa ch'uqxa saranakarjamawa uywapxi, ukatawa qhanañchataraki ch'uqi ispallana nayra tunu achachilanasaxa qalaruwa jamuqawayapxatayna, ukatawa amuyata ch'uqi ispallaxa quta thiyanakana uywthapitatapa". Uka qillt'atapampixa uñt'ayiwa ch'uqi ispallaxa khaya Tiwanaku markanxa uñt'ataxatapa.

Tiwanaku pachanxa chuq'i ispallxa qalaruwa kutsuwayapxatayna. Julli Carlos Ponce.

Maysatxa jilata *Cardenas (1989), Tapia (1994)* jilatanakaxa akjama sasawa qillt'apxaraki: "Ch'uqimpi chikawa yapuchañanakaxa uñstawayatayna, suni pata ayllunakana Perú ukata Bolivia (orillas del Lago Titicaca),

ukhamarakiwa taqi kasta ch'uqinakaxa utjaski. Ch'uqi uythapiwixa khaya Chavin, Mochica, Chimu, Nazca ukata Tiwanaku uka pachanakatpachawa yapuchataxana ukhamaraki aski manq'axana. Ukatawa ñiq'ita sañu luratanakanxa utjaraki jamuqatanakaxa". Ukaxa amuyayistuwa ch'uqi ispallaxa nayra laq'a awicha achilanasaxa suma aski ch'amanchiri juyra manqañapatakiwa uythapiwayapxatayna.

2.2. Uraqpachana ch'uqina utjatapa

Ch'uqi ispallxa niya aka uraqi pachanwa aski achutapatxa manq'añataki yapuchxapxi; chuqixa, thaya suni patana, turpa junt'u, ukhamaraki junt'u uraqinakanwa yapuchataxaraki.

Yapuchirjamaxa ch'uqi achuyañatakixa uraqi laq'anakxa suma wakichapxtana, pachaparjamawa jani walt'ayiri quranakata, laq'unakatsa jark'aqapxtana; suma chaparu ch'uqinaka achuyañatakixa. Kawkhanti maya aylluxa jach'a uraqini ukawjanakanxa aynuqa purumt'ata uraqinakarawa yapuchaptana, suma ch'amañchiri ch'uqinaka achuñapataki.

Aynuqa yapunakanxa maya, kimsa, pusi maranakawa yapuxa luraña; nayraqataxa ch'uqiwa yapuchaña ukata qhipa maranakaruxa, jawasa, apilla ukxaruxa cebada taqi ukanakawa yapuchtaraki. Yaqhipa ayllunakanxa phisqa, tunka ukata tunka jila maranakawa pachamama uraqiruxa samart'ayataraki ch'amanchasiñapatakixa.

Ch'uqixa aski manq'atapatxa uraqpachanwa yapuchataraki, kunaymani uraqinakana ukhamarakiwa walja kasta ch'uqinakarakiwa uñstawayi; ch'uqixa kunaymani manq'anakanwa wakichataraki; janqu, ch'iyara, jisk'a nayrani, jach'a, jisk'a tansa jaqinakawa saranakaparjama phayt'asisina manq't'asipxaraki.

Jichhamaranakanxa janiwa pata suni uraqinakanaki yapuchatakarakiti, jani ukasti junt'u llaphi uraqinakansa achuyatarakiwa, kunaymani kasta ch'uqinaka yatintawayapxi uka uraqinakarawa yapuchañatakixa.

Yaqha markanakanxa tractor makinanakampiwa jach'a uraqinakarawa qhulli, k'upha, satapxi ukata apthapipxaraki; ukjamarusa kunaymani qullanakampi qullasawa jach'a ch'uqinaka waljpacha achuyapxi. Amuyt'apxarakiwa kunjamasa uraqiruxa satatani, kuna kasta ch'amanchirina yanapt'atani taqi ukanaka uñakipasa yatxatasawa aski achuñapatakixa irnaqapxaraki; ukata laq'unakatxa kuna qullanakampisa jark'aqatani uksatsa amuyt'apxaraki. Lup'ipxiwa qawqha qullqisa munasini suma jach'a ch'uqinaka achuyañatakixa, niya apthapitatxa yatxapxarakiwa qawqha qullqirusa aljasini ukhamaraki qawqha jalaqtasa utjani yapuchiritakixa.

Ukhama qullqini (empresarios) yapuchirinakaxa qullqi munasaxa jupanakana askinkañapatakixa kunaymani qullanakampiwa pachamama uraqiruxa ñanqhachapxi, aka pachana jakirinakana qamawinakapaxa janiwa akch'asa yäqapkiti.

Abya Yala jach'a uraqisanxa, Perú markankirinakawa jilpachaxa ch'uqxa achuyapxi, ukxaruxa Brasil, Colombia ukhamaraki Argentina markanakanwa wali yapuchasa achuyapxaraki.

PAIS	PORCENTAJE
PERU	26,6 %
BRASIL	25,1 %
COLOMBIA	14,8 %
ARGENTINA	14 %

Ch'uqixa aski manq'atapatcha aka uraqpachanwa achuyata, China markawa ch'uqxa jilpacha yapuchatayna. Perú markaxa aka uraqpachatcha 1.2% ukha ch'uqwa achuyaraki. Ukaxa amuyayistuwa jilpachxa yaqha markanakanwa wali ch'uqxa yapuchapxi, ukhamarusa pankanaka uñakipt'asaxa kimsa waranqa (3000) kasta chuqinakawa Perú markanxa uñt'ataraki, uraqpachanxa kimsa waranqa llatunka pataka 3.900 kasta ch'uqinakarakiwa utjatarakitayna. Jichhaxa jiwasanakaxa jiskt'asipxani, qawqha kasta ch'uqinaksa ayllunakasanxa yapuchapxtana.

PAIS	PORCENTAJE DE PRODUCCION
CHINA	21,1 %
INDIA	11,3 %
RUSIA	11,3 %

Amuyañani nayra pachanakanxa Europa, Asia ukxa jaya markanakanxa janiwa ch'uqxa munapkanti jani wali achuta uñt'atatanawa; jichhaxa jaqinakaxa ukxa markanakanxa wali manq'apxaraki ukhamatwa jilpacha yapuchasina achuyapxaraki. Ch'uqixa aski achutapatcha utanakapansa ukhamaraki jach'a manq'aña utanakanwa kunaymani manq'anaka saranakaparjama wakichapxi.

Ch'uqixa Bolivia markasanxa yapuchatawa niya pataka kimsatunkani waranqa (130.000) hectarias ukch'a uraqinakana, niya paya pataka waraqa yapuchirinakawa (200 mil) achuyapxaraki, jilpachaxa Cochabamba, Santa Cruz ukxa markanakanwa yapuchataraki (Zeballos, 2006: 225). Ukampirusa yapuchirinakaxa jisk'a jach'a uraqinakuwa satapxi. Kawkhantixa jach'pacha uraqinipki ukawjanakanxa jach'pacharakiwa yapuchataraki. Pata

uraqina qamasirinakaxa ch'uqitxa ch'uñu jani ukaxa tunta wakichapxaraki, mara mara imasiñataki ukhamaraki aljañatakisa.

Yaqhipa ayllunakanxa walja jilatanaka kullakanakawa jisk'a uraqini jakasipxi, jisk'akitapatxa jupanakana manq'añapatakikiwa yapuchasipxaraki. Quta iramanakana uraqinakaxa jisk'a jisk'a jalanuqatawa, yaqhipa jakirinkanxa maya thurpacha sukakiwa utjaraki, uka maya sukaxa aski munatarakiwa ukaruwa wanunchasa sapa mara jani samart'ayasa yapuchasipxi.

Ukhama quta irananakana jisk'a uraqinkanxa ch'uqixa yapuchataskakiwa aski achuyañatakixa. Turpa junt'utapatxa jawasa, alwirja, ulluku, jupha, tunqu, cebada, tarwi, isañanakawa achuyataraki. Jach'pacha uraqini ayllunakanxa aynuqa uraqinakaruwa yapuchapxaraki, ukhamarakiwa niya qimsaqallqu ukata tunka pusini maranakarakiwa samart'ayapxi. Puruma uraqinakxa amuyumpiwa näyra tunu achachilanakatpacha suma laq'achapxana yapuchañatakixa.

Quta thiyanakaxa jisk'anakakiwa uraqinakaxa ukhamarusa yapuchatarakiwa Prov. Omasuyos Huatajata 24/03/2013.

Yapuchañaxa janiwa jasakiti jallu, thaya, juyphi, lupina irnaqañawa, yapunakaxa jak'ata pachaparuwa uñjañaraki. Ispalla mamaxa qulluwjana, pampansa, q'awanakana satantatawa. Yapuchañaxa janirakiwa khuskhakiti parkinsa, pampanakansa laq'axa mayja mayjawa ukhamarjama amuyasina irnaqañaraki. Yapuchirinakaxa sapurusa uywampi chikt'ata kunaymani ch'ama tukusawa ch'uqi achuyasipxaraki, manq'añataki ukhamaraki aljt'asiñatakisa.

Bolivia Marka uraqisanxa janiwa ch'uqi achuxa anqaxa markanakaru aljañataki yapuchatakiti, jiwasa markachirinakana manqañapatakikiwa achuyataraki. Ukaxa amuyayistuwa ch'uqixa juk'aki yapuchatatapa. Jichha qhipa maranakanxa wayna tawaqunakaxa jach'a markanakana qamasaxa janikiwa yapuchaña amuyxaraktanti, awki taykanakakiwa ayllunakasana qhiparxapxaraki, jupanakaxa ch'ama pisitapatxa janiwa jach'a yapunakxa yapuchxapxaniti. Ukhamaxa ayllunakasana ch'uqi yapuchirinakaxa juk'anikixaspaxa jach'a markanakanxa ch'uqi achuxa pist'xaspawa.

3. Ch'uqixa ayllunakasana saranakarjamawa yapuchata

Uywanakaxa uraqiruwa wanunchi. Prov. Ingavi Laquinamaya, julli: Facunda Quelca.

Näyra pachanakanxa aski suma sarawinakarjamawa sarnaqapxiritayna, ayllunakana pachaparjamawa wakichapxiritayna; thuqt'awinakapa, phust'awinaksa yupaychañanaka laqanchayapxiritaynawa. Näyra pachanakanxa uywanaka ukata alinakaxa qhanañchapxanwa chimpunakapa tuqi yatiyasa yapuchiri uywachirinakana jariyasipxañapataki. Alaxpachanxa phaxsi, willka, warawaranaka tuqiwa yatisipxarakina ukatakiwa näyra jilanasaxa aski uñt'apxana yatiñataki, kuna pachanakasa akata qhiparuxa

jutaski ukhamarjamawa wakichasipxana; uka yatxatanakampixa yäparuwa ispallanaka yapuchapxiritayna ukhamarakiwa uywa illanaksa yatiñapampiwa mirayapxiritayna.

Yatiñanakapampixa achunaka yapuchasa ukata uywanaka uywasaxa, yäparuwa sarayapxatayna; achila, uywiri, markaninaka ukata pachamamampi chikt'ata. Näyra achachilanasana yatxatanakapaxa saphintataskiwa, uka yatxatanakaxa aka uraqpacharuwa uñañcht'ayi, musparayi (Soza, 2012: 51). Uka jaya maranakatwa jupanakatxa yatxapxana suka qullu ukata taqanaru yapuchaña, juyphita jark'aqasiñataki, uka pachparaki waña marana achuyañatakisa.

*Awichanakaxa kunaymani
yatiñanakaniwa sarnaqasipki. Prov.
Camacho.*

Qachu uywa yuriñapatakixa, phaxsina saranakapwa suma yatipxirina, ukjamarjamawa katusiyapxiritayna walja mirayañapataki, ukhama yatitanakaxa janiwa aka uraqpachanxa kawkhansa utjkanti. Juk'ampi yatxatapsnaxa janiwa ancha yaqha anqaxa markanakana yatxatatanakapxa yäqkaraksnati, jani ukasti jiwasaana yatintawinakasa laqanchaysnaxa. Ayllunakanxa mayja mayjawa saranakasa utjaskaraki; jakawisaruru, qamawinakasaruru chiqanchatarakiwa.

Wali askiwa jaya mara tunu awicha ukata achachilanakasana yatintawinakapaxa, jichha urunakanxa yapu, uywa, saranaka tuqita jach'a yatxatirinakaxa (sociólogos, antropólogos, arqueólogos y otros) k'achata k'achatxa yatxatasipkiwa, askina tunu achachilanakasana yatiñanakapa qhanstayañataki. Jichha wayna tawaqunakawa amuyañasa ukata jiskhiñasa awichu achilanakasaru jupanakana p'iqinakapankaskiwa yatintawinakapaxa, ukhamarjamawa yäparu pachamama uraqisxa uñjañani.

Yaqha anqaxa markata yatxatirinakaxa amuyt'awayapxi qillqawayapxarakikiwa, nayra jakawinakatxa qhanstawayapxiwa yatiñasataki, jiwasanakaxa ukanaka yatxatasaxa uñakipasiñasawa saphisa ukhamata jiwasa pachpa uñkatasiñani, nayraqataru machaqa lurawinakampi sartañataki.

Jichha urunkanxa taqi sarawinakaxa yatxatataskiwa ukhamaraki yaqataxarakikiwa, jach'a kamachinsa Constitución Política del Estado uka pachaparaki Reforma Educativa Avelino Siñani – Elizardo Perez qillqantatawa, yatiqiri wawanakaxa jisk'atpachawa ayllunakasana saranakapxa yatiqapxañapa, taqi aka uraqina ayllunkasana utjirinakampisa yäqasiñaxa utjañapataki.

Nayra thakhinakasaxa jichha jakawinarjamawa ch'amañchatañapa

Qillqatanaka tuqiwa anqaxa markanakanxa tunu achachilanakasana saranakapatxa yatipxi, ukatwa jupanakaxa jutapxi; yapunaka, qhich'a uma irpaña, pachanaka sarayaña, uywa, quqanakana uñañchanakapa juk'ampi lurawinakapa uñjiri.

Aymaranakana amuyupanxa janiwa sapa sapa sarnaqañaxa utjkiti; maya jaqixa pachamamampi, uywirinakampi, q'uwachawinakampiwa taqi utjirinakampi jakasipxi, taqi ukanakatxa janiwa jithiqtkaspati (Soza, 2012: 50). Abya Yala uraqina qamiri jila kullakanakaxa yatintawayapxataynawa; aski khuskhana taqi utjirinakampi yanapt'asisa qamasiña. Aymaranakaxa arxat'asiña, jark'aqasiñataki, waqaychañatakisa, amuyt'asawa saranakaparjama wakichawayapxiritayna; ukatwa jichhurinakansa qhanañchawinakapaxa Tiwanaku qalata luratanakana saphintatawa utjaski.

Juk'ata juk'atwa ch'uqi ispalla mamaruxa sumaptayapxiritana, aski uraqinaka wakichasa, pachaparjamarakiwa yapuchapxiritana, ukhamarusa sumana achuyañatakixa janipuniwa uywirinakatxa armasipkanti; achachilanakaru llamp'ucht'asa, mayt'asisa, yäqt'asawa yanapt'a mayt'asipxana. Yatxatirinakaxa yatiwinakapa uñjasaxa yant'awayapxi, uñjawayapxarakixiwa ukharuwa amuyt'awayapxarakixi, achachila awichanakasana yatintatanakapaxa janiwa ina pampa yatiwikiti, jani ukasti yatiwinakapaxa wali yatxatata suma amtawimpí uñanchayatawa; jichhaxa jiwasanakankaskiwa wakicht'aña, yant'aña ukhamata askitapasa jani askitapasa yatxaraksnaxa.

3.1. Suka qullu

Nayra Tiwanaku markana jakirinakaxa aski yapuchaña tuqitxa yatxatatapxataynawa, ukhamarakiwa qhich'a umanaksa yäparuwa wakichapxana yapunakaru qhich'añataki. Suma achuyañatakixa chhijchhita, juyphitsa jark'aqasiñxa yatipxarakinwa, waña maranakatakisa wakicht'atapxanwa, ukhamarusa uraqi pachamamarusa janiwa ñanqhachapkanti.

Suka qullu yapunakaxa samart'ayataskiwa. Prov. Ingavi, Tiwanaku, julli: Honorio Limachi 23/04/2013.

Jupanakatakixa manq'ata pist'añaxa
janiwa utjañapakanti, yatiñanakapampixa
yapuchaña uraqinakawa jach'a
pampanakaru kawkhantixa umaxa utjki
ukhamaraki quta thiya uraqinakaruwa
yapunakxa wakichawayapxiritayna.
Yapuchaña amuyunakapaxa janiwa
inamaya lup'itakanti, yäparuwa laq'anaka
ch'amanchañataki umampi qhich'añatakisa
irnaqawayapxatayna.

Suka qullunukaxa kunjama wakicht'atasa (internet).

Uka pachanakanxa suka qullunakwa wakichawayapxatayna, ukaru yapuchañaxa askinwa suma achuyañataki. Yatxatirinakaxa uñakipapxi, yant'asaxa yapuchawayapxarakinwa yatxatañatakixa; jupana yapuchasaxa irnaqawayapxiwa sumpacha uñaqañataki. Yatxatirinakaxa näyra jaqinakana yapuchatanakapatxa uñakipasa, yant'asaxa, walpini musparawayapxi. Uka tunu achachilanakana yant'awinakapaxa wali yatiñampi amuyt'ata mara mara yant'atanwa, jichhurinakansa yatxatirinakaxa sapxiwa, askiwa suka qulluru yapuchañaxa suma juyranaka achuyañataki.

Suka qullu wakichañaxa janirakiwa jasakikarakpachanti, tiwanakunkirinakaxa jach'a yapunaka wakichañatakixa walja jaqinakampiwa irnaqawayapachana, jach'a suka jawiranakawa luratanxa, uma chakantata sayant'añapataki, ukhamaraki uma kawkha chiqä irpaniñatakisa sumarakinwa wakichatanxa. Uka pachanakanxa suka qullunakanxa askiwa achuritayna, maya kustala ch'uqi satatatxa suxta jani ukaxa tunka kustala ch'uqinakarakinwa achuritayna; janirakiwa ch'uqi sapaxa satatakanti jani ukasti yaqha ispallanakasa satatarakitanawa apilla, jawasa, ukhamaraki ullukunakasa; suka qullu yapunakxa purumt'ayapxarakiritaynawa laq'ana ch'amanchasipxañapataki (Escalante, 2013: 113).

Koani Provincia Los Andes pampanakaruwa suka qullunakxa yapuchañataki wakicht'apxatayna. Koani ayllunxa niya kimsapataka phisqatunkani (350 hectarias) ukch'a uraqiruwa suka qullunakxa wakt'awayapxatayna. Katari jawirana umapaxa aski irpatanwa suka qullunakaru qhich'añatakixa; Suka qullu wakichatanakaxa phisqa (5) ukhamaraki tunka phisqani (15) metros ukch'a lankhunakanwa, ukharuxa 200 metros ukch'a sayt'urakinwa. Umampi chakantatakaspa jach'a sukanakaxa ukhamawa amuyasina. Yatxatirinakaxa

amuyt'awayapxiwa uka yapunakaxa niyapuniwa suxtatunka jani ukasti pataka tunkani waranqa (60 y 110 personas) jaqinakatakiwa wakichappachanxa (Berenguer, 2000: 41).

Ukana wakichata yapunakaxa yanapt'anwa sapxiwa, suma ispalla alinakana jilañapataki, uraqi manqhana jakiri jisk'a laq'unakaxa askinarakwa jakapxana uraqiru chamanchañataki. Kunapachatixa apthapitaxana achunakaxa makirakiwa askichataxarakitayna, uma taypita suka jawiranakatxa ñiq'i laq'anaka apsusa, quranaka pichsusaxa uka suka qullu patxaru apxatasa yapuchaña laq'aru ch'amanchañataki.

Wali askinwa suka qulluna yapuchañaxa; jallu maransa, lupi waña maransa, juyra satataxa achukipuninwa; ukhamarakiwa uka kasta yapuchawinxu ispallana alinakapaxa janirakiwa juypsutakanti umana aski yanapt'atapata.

Suka qulluna yapuchañaxa askinwa walja achutapata, nayra Tiwanaku markachirinakaxa janiwa maynisa manq'atxa t'akhiskanti, taqinitakiwa achuna. Maya hectárea ch'uqi yapuchatatxa 1.200 quintales ukha achuyapxana. Provincia Los Andes Wila Jawira uksanxa suka qullunakaxa utjaskiwa, yaqhipawjanakanxa umani uraqinakanxa suka qullu wakicht'asaxa yapuchasipkarakiwa.

Suka qullunakana umaxa askinwa kuna pachatixa jalluxa pajsantawayxi ukhaxa janiwa ispalla alinakaxa suwtkanti, uruxa umaxa suka qullunakanxa junt'uptarakinwa, ukatwa arumaxa janiwa juyphixa kamachawaykarakiritanasa. Umaxa suka qullunakatxa janiwa pisiqayatakanti, suma chakantatawa kawkhakamatixa utjañapaki ukhakamawa umaxa chakxasitatayna.

Achachilanasaxa janiwa ukaki yatipkanti, yapunakaru umampi qhich'añatakixa suma amuyt'asawa larqanakxa lurapxiritayna, kuna pachatixa jalluxa phajsanti ukhaxa makiwa uka chiqa umaxa irpanipxiritayna yapuru qhich'añataki. Näyra aymara jilanaka kullakanakasaxa yapumpi uywampiwa sarnaqawayapxatayna, suma mirañapataki achuñapatakisa yatipxataynawa pachaparjama irnaqaña ukhamaraki uywaña, ukhamatwa jani puripkanti manq'ata p'istañanakaruxa.

Chiqapuniti suka qullunxa askipacha yapuchañaxa, jilata kullakanakaxa yant'añataki wakt'ayapxañani.

3.2. Taqana

Nayra tunu achachilanakasaxa mara maranakawa yatxatapachana, kunjamatsa manq'añanakaxa suma achuyañaspa ukhamaraki uraqi laq'anaka ch'amanchañatakisa. Jupanakatakixa janiwa jasakpachanti, yant'asa yant'asawa suma laq'anaka apnaqañatakixa qullu parkinakaruxa pata patanaka (andenes o terrazas) ukjama sutimpi uñt'ata yapunaka lurt'awayapxiritayna, uka yatintawixa juk'ampiwa inkana pachanxa ch'amañchasiwayi, satañataki ukhamaraki apthapiñataki. Jila kullakanakaruwa wayt'apxana yapunakana, takhi, larqa, patapata, juyranaka imaña utanaka ukata juk'ampinakxa jaqinaka uñjasawa khushkata jaljatawa t'aqa t'aqa irnaqapxana (Espinoza, 1989: 286).

Khaya maranakanxa qullu parkinaku, q'awanakaruwa lurt'atarakina; taqana andenes jani ukaxa pata patanaka yapuchañatakixa, uka pata patanaka wakichatatxa jani laq'axa jallu pachana aynacharu jithiqtañapatakinwa. Taqanaxa jani ukaxa terrazas luratanakatxa janiwa jallu umaxa maki jalaqkiti jani ukasti pachpa laq'a manqharuwa ch'ach'antaraki, ukhamata yapu laq'axa jurikiskañapataki.

Inka pachanakanxa taqanana yapuchañatakixa quta jamach'ina wanunakapampiwa uraqiruxa ch'amanchapxiritayna ukatakixa jach'a lamar quta tuqitwa aptanipxatayna. Taqanana yapuchañatakixa janiwa munaskiti yuntampi yapuchañaxa; jani jach'a yapunakatapatxa jichha pachanakanxa chunta, liwkhana, pico, uysu, uka yanakampiwa yapuchatarakispa.

Taqana jullixa internet uksata waruqtata.

Pata patanakaxa qullu parkinakanxa utxaskiwa. Prov. Los Andes Cumana, julli: Honorio Limachi 29/06/2013.

Andenes jani ukaxa terrazas lurt'ata qullu parkinakana yapuchañatakixa, walja jaqinakawa uka pachanakanxa lurawayapachana, jichhururnakanxa Copacabana, Isla del Sol, yaqha ayllunakansa uka lurt'atatanakaruwa yapuchataski, yaqhipawjanakansti inakiwa tukusiskaraki.

Andenes uka yapunakanxa taqi manq'aña ispallanakawa satatarakinxa, ukhamarakiwa samart'ayatarakina uraqina ch'amanchasiñapataki. Taqana wakichatanakaxa janiwa wiñayataki wakichatakanti, jani ukasti wakisirakinwa askichañaxa. Qala pirqatanakatxa t'ula, q'uanakawa jilantasaxa qalanaka willirtayaraki jani ukaxa lluxisiyaraki ukatawa askichaña q'umachañana.

Yatxatirinakaxa sapxiwa, Tawantinsuyu inca pachana jakirinakaxa aski amuyumpiwa uraqisaruxa uñjapxana, janiwa jichhurunakjamaxa q'ara uraqinakaru tukuyapkanti. Parki uraqinakanxa terrazas lurt'atanakaxa laq'anakampi qalanakampiwa yapuchañatakixa wakichapxatayna; umampi qarpañatakixa nayriri pata patata qhipa patapatakamawa suma qhich'atarakitaynaxa, yatxatirinakaxa amuyt'apxiwa aski wakichatatapa yapuchañatakixa, ukatwa patapatanakaxa jichhurunakanxa askichataskaraki yapuchañataki.

Ukhamarakiwa uka pachanakanxa yatipxanwa taqiwaru yapuchasiña, maya amuyuxa utjanwa mayujt'ana aynacht'aspaxa, yaqhawja yapunxa achuskarakispawa, ukhamatwa pampa suka qullunakana jani ukaxa parki pata patanakaruxa wakichapxanxa yapuchañatakixa (Cari, 1992 :43). Manq'aña utjañapatakixa taqiwaruwa yapuchasipritayna; junt'u, qhirwa, pata suni uraqinakaru, ukhamata taqi kasta juyranaka manq'añatakixa utjañapataki.

Taqi achachilanakasana yatiwinakapaxa amuyayistuwa, jupanakaxa pachamama uraqiruxa yäqapxanwa janiwa jani ch'amani inamaya q'ara uraqiru tukusiyapkanti. Llamp'u chuymampixa q'uwacht'i, arxt'ayi, ukharuxa mayt'asipxarakinwa pachamamata purapata yanapt'asiñatakixa. Nayra jaqinakaxa yapuchaña achuñapataki, apthapxañatakisa, juyphi pachatakisa maya waxt'axa wakichatapuninwa (Tantani, 2009: 93). Jichhurunakanxa uka saranakaxa janikiwa yäqataxiti pachamamarusa ñanqhachatakixiwa ukatarakwa jallusa, juyphisa jani pachaparjamaxa purxiti, ukhama sasawa yapuchirinakaxa arsupxi.

4. Kuna kasta ch'uqinakasa utji

Markanakasanxa kunaymani uñtani, samini, ch'uqinakawa utji, amuyapxañani uka ch'uqinakaxa kunaymani sutinipxarakiwa. Kullakanakaxa ispalla mamaruxa satañatakisa apthapi pachanakansa jawst'apxiwa sutipata, kuna ch'uqinakatixa pata suni uraqinakana yapuchataki ukanakaru: axawiri, janq'u q'athawi, ch'iyara q'athawi, wila q'athawi, janq'u phurixa, ch'iyara phurixa, wila phurixa, allqa phurixa, amaxaya, p'itikilla, surimana, khunurana, wila q'aysalla, janq'u q'aysalla, chuqila, rusca, ch'iyara taraqu, wila taraqu, ariqiru, zapallu, pulu, ch'iyara imilla, allqa ch'iyara imilla, janq'u imilla, wila imilla, ch'iyara ch'axu, janq'u ch'axu, wila ch'axu, lik'i lunthata, wila qhini, chiyara qhini, luk'i, sani imilla, suthama, chulu, lluku, jukampi ch'uqinakawa pata suni uraqinakaxa achurakina, yaqhipa ch'uqinakaxa jani yapuchataxatapatxa chhaqawayxiwa (Mamani, 2002: 157).

Ch'uqixa pachapanxa k'uchhirkaya kunayamani samini pamqart'araki. Prov. Aroma, Santiago de Llallagua, julli Honorio Limachi.

Ch'uqixa pachapanxa k'uchhirkaya kunayamani samini pamqart'araki. Prov. Aroma, Santiago de Llallagua, julli Honorio Limachi.

Perú markanxa punitunka kastanakawa ch'uqixa utji. (Cahuana, 1993: 26).

Renacimiento	Inti raymi	Ticahuasi	Yungay
Mantaru	San Cristobal	Chasqui	Huancayo
Sipiña	Sillust'ani	Libertiña	Mi Peru
Insipa	Constitución	Alheli	Huarena
Porcon sipa	Chaska	Micaela Bastidas	Valicha
Chocolocday	Perricholi	Mariva	Vaych'a
Caxamarca	Ollanta	Revolución	Cica
Caronora	Andina	Tomasa Condemayta	Yana
Merpata	Tahuaqueña	Cuzco	Mura
Ranrahirea	Capiro	Antarqui	Maria Huanca
Renovación	canchan	Participación	

Ch'uqinakata yatxatirinakaxa payaruwa jaljapxi: jaru ch'uqinaka (*variedades amargas*) ukhamaraki muxsa ch'uqinaka (*variedades dulces*).

4.1. Jaru ch'uqinaka

Yapuchirinakaxa jaru ch'uqinakxa suma uñt'apxtanxa: luk'i, luk'a, pinku, ajara ch'uqi, ch'uqiphithu. Kunaymani yatxatirinakaxa sapxiwa, thaya patana achuri ch'uqinakaxa wali jiwasanakataki ch'amanchiriwa, ukhamarusa qullarakiwa. Ukatapi nayra achachila awichanakaxa suma ch'amanchiri achunaka manq'asaxa walja maranakawa k'umara jakasipxiritayna. Jaru chuqinakaxa suni patanakanxa niya kimsa waranqa kimsaqallqu

Aphara ch'uqinakaxa qullu, pampanakanwa achuski.
Prov. Oamasuyos Huatajata, julli: Honorio Limachi.

patakani (3,800) ukatxa pusiwaranqa payapatakani (4,200) ukch'a patanakanwa achuraki, ukaxa saña muniwa alinakapaxa ch'ullqhitapa, juyphimpisa janiwa aptayaskiti (Cahuana, 1993: 28). Wawanakataki ukata jach'a jaqinakatakisa luk'i ch'uñu chullucht'ata ch'uñu umaxa wali aski qullarakiwa, kunasatixa janchixa nina nakhi ukapachaxa ch'uñu junt'u umampiwa maya ch'iyara tukuyu juricht'asina ch'iwersusa janchiruwa apxataña, ukhamata uka usxa qullaqañaraki.

Jaru ch'uqinakaxa thaya pata uraqinakanwa achupxaraki, alipaxa janiwa jach'anakakiti niya suxta paqallaqu phaxsinwa (6 a 7 meses) achupaxa puquraki, jilpachaxa puruma pampa qullu uraqinakanwa achupxi. Nayra achila awichanakaxa uka kasta ch'uqinakwa jilpacha yapuchasipxiritayna ch'uñu, tuntasa jichhurunakanxa aski suma manq'anakawa wakicht'asiraki. Jichhurunakanxa luk'i ch'uqinakaxa janikiwa xaxutapataxa yäqataxiti, thaya qullu patanakanxa yapuchasitaskiwa ch'uñu, tunta wakichañataki, ch'uqi yapuchirinakaxa jilpachaxa maki achuqiri ch'uqinakakwa satapxaraki.

Luk'i ch'uqi yapunxa janiwa jach'a alinaka jilkiti, Prov. Camacho, K'uthini Ayllu, julli: Honorio Limachi, 02/02/2012.

Jaru ispalla ch'uqinaka: (Cahuana, 1993: 26).

Ruki	Park' o k'eta
Parina	Ocucuri Blanco
Piñaza	Ocucuri Morado
Locka	Cuchijipilla
Anchanuiri	Puquturo
Parcko	Axawiri
K'eta	K'snchalli

4.2. Muxsa ch'uqinaka

Pata suni ukhamaraki qhirwa uraqinakanxa kunaymani kasta muxsa ch'uqinakawa achuyataraki, aka qhipa maranakanxa achuyapxiwa ch'iyara imilla, waych'a, qhathi ch'uqi, phurixa ukanakasti wali munatarakiwa phayt'asiñataki; muxsatapatxa janiwa aycha thixitanakaxa munaskarakiti ukatawa jach'a markanakanxa chaniparxamaxa jilpacharu aljt'asitaraki.

Muxsa ch'uqinakaxa niya pusiwaranqa (4,000 m.s.n.m) ukch'a patanakanwa achuraki, janiwa ancha thayanakana alkarakispati, juyp hitaki, lupitakisa, waña pachatakisa janiwa ch'ullqhikarakiti (Cahuana, 1993: 28). Alinakapaxa jach'pachanakarakiwa suma aski wakicht'ata uraqinakanxa jilaraki, ukhamarusa suma jach'a munta ch'uqinakawa wanunchata puruma uraqinakanxa achupxaraki.

Muxsa ch'uqinakaxa kunaymani kastanakawa utxaraki Prov. Camacho, K'uthini Ayllu, julli: Honorio Limachi, 02/02/2012.

Muxsa ch’uqi achunakatxa aski janq’u phillmikiwa¹ qhathiraki, yapuchirinakaxa ch’uqi achxa kunaymani manq’anakanwa phayt’asipxaraktana manqañatakixa. Ch’uqixa wallaqina, ch’iwa kaltunsa, juchhachansa, chayru, qhathimpi phasampi, qhathimpi kisumpi ukata juk’ampinakanwa suma manq’anakaxa phayt’asita. Kunamatixa manq’anakata uñakipt’asktanxa, nayra Chiripa markachirinakaxa manq’anakapanxa utjawayataynawa (calcio, aluminio, sodio potacio, etc.) ukhamarakiwa uka pachanakanxa phasa – q’athawixa uñt’ataxarakitaynawa, ukhama yatxatirinakaxa uñakipawayapxatayna Chiripa nayra jaqinakana qamawipanxa.

Jach’a markanakanxa suma manq’aña utanakanxa wakt’ayapxiwa kunaymani kasta manq’anaka: ch’uqi q’alluta, thixita, kankata, allpinaka, aski suma k’achacht’ata chuwanakaru wakicht’apxi aljañataki. Yatxatirinakaxa sapxiwa Bolivia markasanxa sapa jaqixa maya maranxa niya pataka (100 *kilogramos*) ukha ch’uqi manq’apxiritatanxa, ukampirusa aski ch’amanchiritapatxa kunaymani manq’añanakanwa ch’uqixa uñjataraki (Escalante; 2013: 73).

Ch’uqina aski manq’atapatxa yapuchirinakjamaxa walja achuyañasawa, manq’añaxa jach’a markanakana markachirinakatakixa jani pist’añapataki.

Ch’uqi ispallanakaxa kunaymani saminkaniwa achuraki, Prov.Pacajes Caquiaviri, julli: Irma Rojas.

¹ Phillmi, kuna pachatixa ch’uqi phayt’asitaxa mäkiwa phallaratakaspa ukhama qhathiraki. Taripataru warst’asitaxa janq’u phal-lartawa qhatinakaxa uñjasi phasampi kuna kankanakampi manq’añataki.

Muxsa ispalla ch'uqinaka: (Cahuana, 1993: 27)

Imilla Negra	Peeruanita	Paula	Pitiquiña Roja
Ccompis	Casa Blanca	Luntusa	Pitiquiña Blanca
Imilla Blanca	Alca Tarma	Saq'ampaya	Pitiquiña amarilla
Imilla Roja	Alca Imilla Negra	Santana	Candarave
Yana	Alca Imilla Roja	Albina	Surilomo
Sani imilla	Pitiquiña	Imila Rosada	Sirimana
Ccoillo	Chuiquiña	Mari Negra	
Sutamari	Huayro	Puca Mari	
Huaca Lajara	Lomos	Mari Roja	
Amajaya	Cuchicallo	Piña	
Llujta Para	Tuni	Zapallo Imilla	

Muxsa ch'uqinakaxa kunaymani kasta uraqi laq'anakanwa yapuchataspa; waña, juri, qullu, parki, pampa, uraqinakana achurakispa.

PAYÏRI PHAT'A

YAPUCHIRINAKAXA PACHAPARUWA YAPU LURAPXI

1. Ch'uqi ispallaxa waqaychatawa saranakarjama

Wakisiwa yatiña kunjamsa nayra ayllunakana jani ukaxa markanakanxa achila awichanakasaxa taqi utjirinakampi jakasipxiritayna. Ayllunakasana irnaqawinakaxa, saranakarjamawa nayra tunu achachilanakasatpacha wakt'ayatata. Ukhamarjamawa ch'uqi ispallaruxa pachaparjama satantata, tharsuta, qawsuta ukatxa llamaysutaxaraki, janiwa ukakikiti ch'uqi ispallaruxa manqt'ayata, umt'ayata, thuqt'ayatawa uywasitaxa.

Ch'uqixa kasta kasta panqart'aña yatiraki. Prov. Aroma, Santiago de Llallagu, julli: Honorio Limachi. 21/04/2013.

Aylluta aylluruxa janiwa khuskhakiti, saranakarjamaxa taqpacha ispalla, illanaka, uywirinakaruwa khuskhata llamp'u chuymampi yäqaptana. Waqaychatarakiwa pachamamaru, achachilanakaru kunturi mamaniru, wak'a qala, chhijchhi achachila, uywiriru, antawallanakaru, ukatxa achunakana suma utjañapataki; uywanakana suma mirañapatakixa jiwasanakana askina aka uraqina jakañatakiwa; ch'amani, qamasani, aski amuyuni nayraru sartañataki.

Ukhama irnaqasawa ch'uqixa ayllunakasanxa aski manq'atapatxa yapuchata.

- Ch'uqixa jaqitakixa aski ch'amanchirinakaniwa.
- Ch'uqixa aski manq'atapatxa pusiwt'anwa jikxatasi uraqpachanaxa, nayraqataxa trigo, arroz, tunqu ukharuwa ch'uqi achuxa manq'ataraki.
- Ch'uqixa aymaranakatakixa markanakasanxa nayriri manq'awa, kuna manq'anakansa ch'uqimpi wakichatapuniwa.
- Ch'uqixa thaya suni, llaphi uraqinakanpunwa jilpacha yapuchataraki.
- Ch'uqita juyphichasaxa ch'uñu tuntanakarakiwa wakichataraki.

Ch'uqixa aski proteínas, aminoácidos ch'amanchirinakaniwa; ukatwa Centro Internacional de la Papa (CIP) Perú markana jupanakaxa yatxatapxi kunamatsa jark'aqasna ch'uqi laqunakata ukhamaraki ch'uqi usunakatsa, uka yatxatawinakampiwa yanapt'ataski ch'uqi yapuchirinakaru (Estrada, 2000: 22). Ayllunkiri yapuchirinakaxa munapxiwa ñanqhachiri laq'u usunakata jark'aqasiña, ukhamata suma ch'uqi, ch'uñu, tuntaxa aski chaniparu qhathunakana aljañataki; uka qullqimpixa yaqha achu, muxsa achunaka, isi, yanakarakiwa alasitarakispa utana jakañatakixa.

Amuyt'añani yapuchirinakaxa janiwa ina pampaki ispallanakxa satapktanti, kunaymani yatiñanakapampiwa achuyata. Nayra ch'uqi manq'irinakaxa saranakapa jaytawayistu ukhamarjamawa yaqhipa ayllunakanxa irnaqataskaraki. Saranakarjamawa ch'uqi ispallaruxa uñjata, yäqataraki, kunatixa jupawa uywasistu jisk'a lalatpacha jach'a jaqikama ch'amapampi ch'amanchasa.

1.1. Ch'uqi phinata apsuña

Jiwasanakanxa ayllunakasanxa pirwa, juyra uta, phina uyunakawa utjapxistu; kawkiri achunakasa uta manqharu, anqaxarusa uskusiña ukanakasa yatitarakiwa; ukjamaraki jani ñusantañapatakisa ukanaksa amuyumpiwa imasipxaraktana; ukjamatwa achunakasa mara mara jani ukaxa maya mara suma yatisa imasipxaraktanxa.

Ayllunakasanxa janiwa ina pampaki kunasa unuqiyañakiti; jani ukasti nayraqataxa uywiri, markani ukhamaraki pachamamatwa mayt'asiñasa, jupanakaxa jiwasa chikawa qamasipxaraki, ukatwa kuka akhullt'ayañataki istallaru² apnaqata; winu, jaxu uma (alcohol) ch'allt'asiñatakiraki, taqi chuymampiwa achikt'asiña jiwasaru ch'ama qamasa churañapataki, kuna irnaqawinakansa ukhamaraki suma sarnaqañatakisa.

Yapuchirinakaxa ch'uqi ispalla mamxa phina uyuruwa manq'añataki, ch'uñuchañataki ukhamaraki jathatakisa imasiptana. Ch'uqi sata urunakankasinxa yapuchirinakaxa ispallanaku yäqt'asaxa, janiwa ukhamaki phina uyutxa apsutakarakiti. Nayraqataxa mamanakawa saranakarjamaxa winumpi ch'allt'añapa, llamp'u chuymampi mayt'asisa pachamama, uywirinakaru; maranxa phina uyunxa phuqhakiskañapataki, ukharuwa jilanakaxa ch'allt'askañaparaki.

Ch'uqi phina uyuta apsuñatakiwa llamp'u chuymampi mayt'asisipki. Prov. Camacho, Ikipuni Ayllu, julli: Honorio Limachi. 25/10/2012.

Phinanxa Chuqinakaxa misturxiwa satañataki. Prov. Camacho Ikipuni, Julli: Honnorio limachi . 25/10/2012.

² Istalla, iwija, qarwa t'arwata sawutawa kuka apnaqasiñatakiwa, yaqhipa ayllunakanxa jiliri irpirinakawa kukani, fósforo, cigarro, lluxt'ani uchata apnaqapxaraki.

Yaqhipa pachaxa maya waxt'ampirakiwa
jiwq'ikipayasa ñanqhanakana jani
uñjañapatakixa lurapxaraki.

Saranakarjamaxa mamanakawa ch'uqi phina
jichhu³ imaqaqa mantiyuru inksuniña
ukatawa jilanakaxa kustala wakichaña
ch'uqi winantañataki.

Wayna tawaqunakaxa jichhurunakanxa
uka saranakxa yatiñasawa, ukhamata
yāqañataki illa, ispallanaku
ukhamaraki laqañchayañasawa tunu
achachilanakasana yatiwinakapa, khushkana utjirinakampi jakañataki. Janiti ukanaka
yatipkañanixa, janisa saphinakasxa uñt'asipksna ukhamaspawa, anqa amuyumpi laqa
chuymampikiwa sarnaqasipkaraksnaxa. Jichha qhipa maranakanxa wayna tawaqunakaxa
nayra yapuchirinakkhamaxa janiwa yāqataxiti ukatwa uraqi ukata jisk'a uywanakasa
ñanqhachatapxi ukata pachasa mayjt'awayxi.

Kullakapuniwa ch'uqi ispalla mamaxa apsuñapa Prov.
Camacho Ikupuni, Julli: Honorio Limachi. 25/10/2012.

*Jichhaxa ispalla mamata amuyt'arakiñani, jathaxa kunjamasa phina uyuta apsuña;
aski llamp'u chuymampikiwa jak'acht'asiña, Copacabana mamatsa mayt'asiña
ukatxa ispalla mamatapata akhama sasina mayt'asiñasa: ispalla mama, tayka,
satt'asimawa puraka ch'ukt'atawa kut'anxata; maya winitumpi ch'allt'asisa, imilla
wawa jani ukaxa warmipuniwa ch'allt'asiñapaxa kunitixa imilla wawana samana
ajayupanitapata; llamp'umpi, juyra q'uwapmi, saminchata t'arwa ukhamaraki janq'u
qarwa t'arwa, ukaxa imilla wawaru uñtayatawa, janiwa alcoholampixa challt'añakiti
jani ukasti ch'isintayaspawa. Janipuniwa jatharuxa ukhamaki luqqhatañati, jatha
apsuñatakixa winumpi jariqt'asiña ukatxa llup'umpiwa amparaxa quñart'ayasiñaraki;
amparasampixa kunaymani apnaqaraktana ukatawa miyuni⁴, (energía negativa)
ñanqhachi, ukhamatwa amparanakasaxa suma q'uma, quñakiñapa ispalla
apnaqañatakixa.*

³ Jichhu, qullu, pampa, yapu, chhixwa thiyana jilaraki, askirakiwa yawthapisinx ch'uqi imaña phinanaku ukhamarusa uta
q'añunaka pichthapiñatakisa. Kunapachahtixa jawasa, cebada thayampi khuytan ukhaxa apanaqatarakiwa pichaqañatakisa.

⁴ Miyuni, amparasampixa taqi kuna apnaqtana, yaqhipa pachxa askinakawa apnaqataraki llamkt'asaxa janiwa ñanqhachkaraksnati
kuna pachatixa q'añunaka ukata usunakanispawa janiwa jani pacha utkipanxa jariqasitakaraki uka pachawa jaqirusa,
uywarusa, alinakarusa ñanqacharaksna. Urunakasa janirakiwa khushkhakiti ukhamarjamawa amparasaxa ispallanukaruxa jani
walf'aykarakispati.

Pampana satañatakixa mistuta jisk'a alinakapwa k'ichirt'aña, ukatxa lupiru wañacht'aña, laqaki wali ch'amampi mistuniñapataki, yaqhipa ayllunakanxa sataña ukhakhirakiwa apaqapxaraki. (Jilata Calixto Quispe).

1.2. Ch'uqi yapuchañatakiki

Taqi markanakana ayllunakana maya mayawa sarawinakasaxa, pachamamaru achachilanakaruwa satañatakiki mayt'asita ukata maya suka waysuñatakixa ch'allt'asiña, akullt'ayaña llamp'ucht'añapuniwa; suma irnaqañatakiki ukhamaraki aski achu utjañapataki.

Ch'uqi yapuchañatakixa uraqisa aski wakicht'atawa, khulanakasa k'upjata, qalanakasa apsuta, t'unanakasa japuchjata, uraqiru ch'amanchañatakixa wanusa apxatatawa, kuna kasta ch'uqisa satatani, yunta wakasa ch'amxatatarakiwa, khitirusa sataqaña, chikt'añasa amuyatawa, kuna uru satañasa amtatarakiwa.

Ch'uqi yapuchañatakixa janiwa ina pampaki satañakiti, jani ukasti ispalla mamaru panqart'ayasa, akullt'ayaña, muxsart'ayasa, pachamamarusa yäqañaraki, irnaqawinakaxa askinjama phuqhasiñapataki ukhamaraki ch'uqi satataxa jani inamayañapataki.

Provincia Camacho, Ikipuni aylluruwa purt'añani; Ikipuni aylluxa jikxatasiwa Escoma, Puerto Acosta thaxxana uksana qamiri jilanaka kullakanakaxa satañatakixa saranakaparjamawa ch'uqi ispallaruxa panqart'ayapxi.

Ch'uqi q'alljt'apxi akullt'ayañatakiki. Prov. Camacho Ikipuni, Honorio Limachi. 25/10/2012.

Qutasa pampasa ina t'akukiwa jamach'inakasa maya juk'itanikiwa ch'ikhusi⁵, jisk'a jacha quranakasa niyawa ch'uxñatatasinkaraki, wakas niya yapt'ataxaraki, iwija wanusa qutu qutu

⁵ Ch'ikhusi, kunaymani jamach'inakawa ayllunakasaxa utxaraki jupanakaxa jallupachanxa willjatwa ch'ikusi, yaqhipanakaxa sapxarakiwa chhilwiqiwa jani ukasti jamach'inakawa jachapxi.

uchatarakiwa, ch'uqi yapuchaña uraqinxasukasa waysutarakiwa. Kullakanaka jilanakaxa, jisk'a lalanakasa ukhamaraki jiliri awicha achilasa maya wawakiwa ch'uqi mamaruxa taqi llamp'u chuymampi akullt'ayañatakixa wakichasipxi.

Ch'uqi ispallaxa mantiyu⁶ pataruwa kustalata warst'apxi, jani ch'uqi ajayuna saraqañapatakixa wiska k'anatampiwa muyunt'ayapxi. Ch'uqi qutu thiyaruwa yapuchirinakaxa alaya uñtata qunurasa killirt'apxi akullt'ayañataki, winumpi ch'allt'añataki, ukharuxa suma uynaqt'ani ch'uqinakarakiwa chhijlt'ata panqart'ayañatakixa.

Uka pachawa mayt'asita suma achuñapataki, pachamamana askina uywasiñapataki, jalluna pachaparu purxat'añapa, walja ch'uqinaka achuñapataki, ñanqhachirinakatsa jark'aqatañapataki (chhijchhi, laq'u, juyphi, waña pachanaka) ukhamaraki ispalla mamaruxa iwxt'atarakiwa jani ñanqhachirinakampisa aptayasiñapataki.

Jiliri kullakawa nayraqatxa ch'uqxa payaru q'alljt'i ukata pusi suxta ajllita kukampi, muxsampi (azucar) musq'art'asiñaptakixa uchant'i ch'uqi q'allxataruxa, untumpisa jawirt'arakiwa, ukatxa suma samini t'arwanampiwa llawunt'araki, ukhamata tunka payani ch'uqinakarawa panqart'ayi. Tukt'ayasaxa panqaranakampiwa taqpacha ch'uqinakarw willxat'apxi. Ukhamayäqt'asaxa jathachiri, iluri mamaxa pachamama uraqirurakiwa akullt'ayiri sararaki, suxta Kuka laphinaka yapuchaña uraqiru allint'i ukharuwa winumpi ch'allt'asiraki.

6 Mantiyu, ch'yara, janq'u t'arwata sawutawa, chachanakana k'ipnaqañataki awayt'asiñatakiwa.

Ch'uqi ispalla mamaxa panqart'ayatawa satantañataki. Prov. Camacho, K'uthini, Julli. Honorio Limachi 25-10-12.

Ch'uqiruxa panqaranakampiwa willxat'apxi. Prov. Camacho, Ikipuni, Julli. H. Limachi. 25/10/2012.

Panqart'ayata ch'uqinakaxa chika taypi yapu sukaruwa uchataxaraki, janiwa uka yapuchirinakaxa kunjama maranisa ukxa uñapkanti. Sukawaysuri, wanunchirixalaqaki tukt'ayañataki ch'ama churañapatakiwa ch'allt'asiraki. Uka saranakapaxa tunu achachilanakatpachwa jutarakí, ukatwa jichha urunakkamasa sarayataskaraki.

Ullart'arakiñani kunjamasa quta thiyankirina yapuchañatakixa wakicht'asipxi ch'uqi ispallaru akullt'ayañataki.

Panqart'ayata ch'uqixa sukaru iluntataxiwa Prov. Camacho, Ikipuni, Julli. Honorio Limachi. 25/10/2012.

Jila kullakanakaxa aski suma paya jach'a ch'uqi chhijllt'apxi, payaruwa q'alljt'apxi, paya jisk'a lik'impí, kukampi ucht'apxi, ukxaruxa muxsampiwa (azucar) taqpacha ispallanakaru willxat'apxi, suma arunakampi arxt'ayasa; jani chhijchhinsa, juyphimpisa aptayasiñapataki, waña mararusa thurkatañapataki, ukharuxa yapuni mamaxa muxsa umampiwa ch'allt'araki, ukatxa taqi mayniwa ch'allt'asipxi achuñapatakixa; jani jathasa, wanusa pist'añapataki; satirinakaxa akullt'asipxaraki, muxsa umsa umxat'apxarakiwam, ukawa saña muni ispalla yapuchirisa ukata pachamamasa akullt'asipxi, umxat'asipxarakiwa. Ispallaxa suma achuñataki satatawa, pachamamasa uñjañapataki, achachilanakaxa arxatañapataki ukata yapuchirinakaxa ispallaru uywañataki arxatañapatakiwa uka uruxa aruskipt'awayapxi.

Saranakarjamaxa Tajara ayllunxa nayraqata maya qawqha sukanakwa wayurt'apxi, ukañkamaxa kullakanakaxa makiwa jathacht'apxi ukatxa akullt'añatakixa wakicht'apxaraki. Taqiniwa ch'uqi jatha wakicht'ataru ch'allt'añataki sarthapipxi, warmixa jathachatata aptawayasaxa makiwa tunka payani ch'uqinaka iluntani ukatxa laq'a jani ukaxa qhuwa aptaniwayi jathanakaru willxat'añataki, ukaxa saña munaspawa pachamamampi ispallampi jikisiwipa.

Yapuchirinakaxa ukxaruwa kukampi akhullt'ayapxi, winumpi ch'allt'apxi, arxt'ayasa ukhamaraki aski suyt'awi utxi suma achuñapataki. Kullakanakaxa wali yäqatawa kunatixa jupanakaxa ispallata uñt'atapchixaya. Yatiñatakixa kimsa ch'uqiwa payaru q'allxt'aña, ukaruwa kuka ucht'aña, kunapachatixa kukaxa ch'uphintata uñjasi ukhaxa juyphi

marañatakiwa yatiyistu, kuka laphitima phuturtata uñjasi ukhaxa chhijchhi marañatakiwa unañcht'ayarakistu; kunasatixa kuka inala mamaxa juri sullantatachixa ukjaxa suma marañapa amuyt'ayapxistu, nayrapachanakaxa ukanaka uñasapi amuyatanxa, ukanakaxa wali suma sarayatanwa, jichhaxa armatakixiwa. (Jilata Eduardo Limachi Provincia Omasuyos Tajara).

Nanakaxa satañatakixa kustalata warst'asipxta ukata ch'uqi muntunt'asipta, pusi jach'a khulanaka yaputa irst'anipta, ukxaruwa winumpi ch'allt'apxta. Llatunka suma laphinakawa ajllt'aña, pusi ch'uqi q'alljataruwa llamp'u, kukampi, winumpi ch'allt'asiña; uka wakicht'atxa ch'uqi qutu pataruwa sutini sutini uskt'asipxta, (juypfi, chhijchhi, lupi ukatxa suma mara) uka llaqanakaxa wali qhanapuniwa yatiyapxituxa. Chhijchhi marañatakixa kukaxa wali p'iya p'iyjamawa amuyasi, juypfi marañatakisti ch'usa ch'iyart'ataxiwa, lupiñatakixa laphixa mayja qaqarakiwa lurasi, suma marañatakixa laphixa suma ch'uxñakiskiwa, ukjama uñxatasawa nanakaxa yatisxapta. Sataña qalltxapta ukaxa uka q'alljt'ata ch'uqinakxa, kawkhantixa wanu muntuna utjki ukawjaruwa ucht'aniñaraki, ukhamata maratakixa achuqxaraki. (Kullaka Caytana Apaza Mamani, Provincia Omasuyos Cantón Warisata).

Kunamatixa ayllunakasanxa iluri kullanakaxa taqi llamp'u chuymampiwa k'uchhiki ch'uqi ispallanakxa sukaru iluntapxi, kayupampi tupt'asa sapa ispalla iluntapxi; iluri kullakanaxa yapuchaña uruxa aski samini isinakampiwa ucht'asipxi; yuntaxa suma kachacht'ata chupika, anti, sajuna wanthiranakampi yukuru ñach'xatatawa thayampi wali laphapiraki; ch'amani wakanakaxa paraparusa ukata atipatarusa suma samini k'achacht'ata jalmanakampi uskt'atawa sukanaka satawinxa sukachi.

Satañatakixa yuntanakaxa aski k'achacht'ata ukhamaraki iluri warminakasa suma samini isinakampi isthapt'atañapawa. Nayra hacienda pachananaxa janq'u, wila wanthirananani ukhamaraki jalmaniwa yuntanakaxa yapunakanxa satapxirina, amuyuxa wanthiranakjamawa ch'uqixa anata (carnaval) urunakaxa panqart'ani; ukatawa ukjama wakicht'atanxa. Kiya⁷ yuntaxa aski suma yuntañapapuniwa sukxa chiqaki waysuñapatakixa, ukjaruwa mayninakaxa arktañaparaki. Ukhamarakiwa yapuchañatakixa maya phust'awiwa utjañaparaki, pani phusiri ukharuxa mayni

⁷ Kiya, nayrir yunta sukawaysu, kiyaxa kawkititixa nayra sari jani ukaxa maya tamairptiki.

wankara jawq'irini, ukampipuniwa patrona pachanakanxa yapuchañanxa. (Jilata Lino Quispe Provincia Los Andes Q'ara Pata).

Ukhama saranakampiwa ayllunakasanxa ch'uqi ismallxa yapuchasipxtana, pachpa yapuchirinakawa qhanañchapxarakistu. Jupanakaxa tunu achachilanakapana yatichapa amthapisisawa saranakarjama yäqasa yapuchañatakixa jani ukaxa yaqha irnaqañatakisa wakichasipxi. Ayllunakana qamarinakaxa p'iqipansa chuymansa chiqapuniwa taqi utxirinakampixa mayaki jakasipxtanxa.

Yapuchirinakaxa taqiniwa yanapt'asipxi. Prov. Camacho, Ikipuni, Julli. Honorio Limachi. 25/10/2012.

1.3. Ch'uqi yapuru q'uwacht'aña

Pachaxa junt'utatawayxiwa, jisk'a quranakasa jach'a alinakasa laqakiwa ch'uxñatatawayi, yaqhipa quqanakaxa jakatatawayapxarakiwa; wañsuta pampanaka qullunakasa chuxñatatawayiwa. Nayraqata jallumpixa laqakiwa sukanakatxa ismalla jisk'a alinakasa p'uturaniwayaraki⁸, jisk'a laphinakasa lupimpi qhanxatataxa ch'uxñatatawayarakiwa.

K'uthini aylluna irpirinakaxa ch'allt'asipxi ukata akullt'apxiwa. Prov. Camacho. K'uthini, Julli. Honorio Limachi. 02/02/2012.

⁸ P'uturani, kuna pachatixa jiska ismallana alinakapaxa uraqi ch'ijuyani mistuñatakixa.

Yatirixa taqi aylluna qamirinakatakiwa kukampi llamp'umpi irt'i. Prov. Camacho. K'uthini, Julli. Honorio Limachi. 02/02/2012.

Sapa aylluna irt'atanakaxa maya qarwa t'arwa taypiru luqtanifataki wakichataxi. Prov. Camacho, K'uthini, Julli; Honorio Limachi. 02/02/2012.

Anata phaxsi purinkipanxa jach'a jisk'a alinakaxa panqaraña pachanakankapxarakiwa, wayna, tawaqu, kullaka, jilatanakaxa ukhama uñjasaxa, k'uchikiwa wakicht'asipxi panqaranakampi chika panqart'añataki ukhamaraki k'uchirt'añatakisa.

Qulluna pampansa yapunakaxa wawa ch'uxñakiwa thayana, jalluna wayphult'aski; jilatanakaxa pinkillu, tarqa, musiñu phust'asisawa yaputa yapu muyt'apxi, ispalla mamanakaru kusist'ayañataki, kullakanakaxa machaqa qhantkiri isinaka wakichasipxi qhachwawina jikint'asiñataki.

Saranakasaxa pachampi chika tinkt'ayatawa, janiwa ina aliqaki sarnaqatakiti, taqi kunasa amuyumpi pachanaka uñtasa wakichatawa.

Niya yapunakanxa wali chuxñaki panqarkipanxa, Candelaria uruwa purini, ukatakixa nayraxatpachawa yapuchirinakaxa kunatixa wakiski ispallaru uruyañatakixa ukanaka althapt'anipxi q'uwacht'añatakixa. Sapa utanwa jayp'uta taqi yaputaki jisk'a llawt'unaka⁹ wakichapxi, juyra q'uwa, coca, jisk'a muxsanakampi, qarwa untu, sapa yapuru q'uwacht'añataki.

Yapunixa chacha, warmi, wawanakampiwa taqpacha yapunakataki yanaptasisa wakichapxi, wawanakaxa ukhama uñaqasa yatiqapxarakiwa, maya qhipa uruna jupanakaxa ayllusana saranakapata amtasipxañapataki, warmiwa p'iqinchi, ispallaru uruyañataki, pachamamata

⁹ Llawt'u, papilanakaruwa llamp'u, kuka, muxsanaka sapa yaputaki wakichata.

mayt'asisawataqi ispalla juyranakanasutipampi irant'i, taqi llamp'u chuymampirakiwa achachilanakaru, uywirinakaru achikt'asi jani walt'awinakata arxatañapataki.

Provincia Camacho ayllu K'uthini Humanata uksanakanxa kullakanakaxa wali willjtata wank'u wilampi wilanchapxi, amuyuxa wank'u uywaxa makiwa miratati, uka amtawimpiwa ispallaruxa wilanchataraki ukatxa wank'u caldo phayt'apxaraki manq'añatakixa.

Warminakaxa nina sank'a maya jiwk'iru wayxaruwayasawa sarawayapxi, yaputa yapu phurunaka wakichatanakasa q'ipt'ata q'uwancht'iriwa sarapxi. Yapuru purisaxa phurunaka japuchkat'apxi ukharuwa wakichata llawt'u apxati, pachamamaru ispallanakaruwa taqi llamp'u chuymampi ch'allt'araki, mayt'asiraki ukata achikt'arakiwa aski achunaka utjañapataki.

Yapuni warmixa llamp'u arunakampiwa arxt'ayi "mama ispalla janiwa ikitati, janiwa chhijchhinsa, juyphinsa aptayasitati, makiwa achuqt'ata, munaptwa waljata wawacht'añama utaru phuqt'añataki" (Mamani, 2002:148). Ukhama mayt'asinxa maya tarimpiwa taqi ch'uqi ispallanakaru sutitkama jawsthapt'i, "aksaru aksaru kawkhancha jachasipkta, liwt'atasipkta ukata jani amtatasipktacha jutxapxama..." Niya tukt'ayasaxa maya samini wiphalampiwa chika yapuru ucht'aniwayi.

Kullakaxa ch'uqi yapuna llamp'u arunakampi ch'uqi ispallanaka jawthapt'i Prov. Camacho Humanata. Julli, Honorio Limachi. 02/02/2012.

Q'uwachañatakixa wakichatanakawa phuchhjt'ata chika yapuru. Prov. Camacho Humanata. Julli, H. Limachi. 02/02/2012.

Yaqha qamawinakanxa saranakaparjamawa yapuchañatakixa wakicht'asipxi, ispalla mamaxa kuna pachansa yäqatapuniwa.

Yapuchiri jila kullakanakaxa taqi utjirinakana ajayunitapa, arxt'ayataxa ist'asiritapa yatipxiwa, ukatawa jupanakaruxa mayt'astana ukatxa jupanakaxa khuyapayapxarakistuwa, kunjamatixa yapuni mamaxa saranukuta ispallanakana ajayunakapa kut'anxañapatakixa maya tarimpi jawsthapt'araki. Saranakaxa janiwa khushhakiti, Cumana ayllunxa Provincia Los Andes, phisqa uru saraqkipana anata phaxsinxa (5 de febrero), aylluna irpirinakapaxa achunaka apthapiriwa sarapxi.

"nanakaxa paya kasta apnaqapta, iglesia utanwa misa misayapta achunaka apthapisina. Arumjaruwa maya q'uwachampi ispallanaka khiwthapisa ch'allt'asipta; ukjamarakiwa chhijchhi, juyphi, thaya, lupimpisa jani apsuyasiñatakiwa t'aqst'asipxarakta.

Yatirinakaxa wakichiwa quwanchañataki, maya misa ukaruwa taqi ispallanaka suticht'asawa irant'i, jawst'asa yapunakanxa laqaki achuñapa, uywanakaxa suma mirañapa, aylluna jakirinakatakixa suma qamaña utjañapataki, achachilanakaru uywirinakaruwa achikt'araki. Uka arumaxa yapuchirinakaxa machaqa juyra apthapitampiwa jiliri irpirinaka ukata kamaninakampiwa ispalla uruyañatakixa chikt'ata qamart'apxta ukjamaruwa niya tukt'ayasaxa llamp'u chuymampi mayt'asisa quwañchapxta ukaruwa sapxta ispalla uruyaña. Niya willjtankipanxa anata kusist'awimpiwa qalltapxta, paya phusirimpi, maya tixirimpi, tunka kullakanakawa yapunaka chayawañatakixa wakicht'asipxaraki. Thuqt'asisawa yapunakaru saraña yaputa yapu chayawt'iri. (Jilata Agustin Choque, Provincia Los Andes Cumana).

Ukhama saranakaxa comunidadanakasanxa jakaskiwa, janiwa armatakiti; jiwasanakaxa jani yäqkañani ukhaxa, janisa askikaspaxa juyra ispallanakaxa ukjamawa amuyasispa. Aymaranakatakixa taqi kunasa jakiriwa ukatwa yäqasiptana, aruskipt'aptana, mayt'asiptana suma qamañatakixa.

Nanakaxa Candelaria uruxa juyranakaruwa panqarayasipta, ukhamarakiwa manq'a taqini manq't'asiñataki phayt'asipta, ukata yapu taypinakaruwa manq'asiri sarapta. Juyranakaru manq't'ayañatakixa; llamp'u, juyra q'uwa, kuka, wino, qarwa t'arwampi wakicht'awayapta; sapa yapuru q'aphicht'anipxarakta. Nanakaxa ch'allt'asisaxa ispa awichu, ispa tayka, uka arunakwa wali ayt'asipxta. (Kullaka Caytana Apaza Mamani Prov. Omasuyos Warisata).

Ceniza uruxa, aylluna
 autoridadanakawa yapunakata
 machaqa juyranaka apthapt'anipxi,
 taqpacha juyranakaxa maya
 inkuñaruwa ucht'aña, ukatwa
 winitumpi ispallanakaru ch'allt'aña,
 jaxu uma (alcohol) uywiriru,
 achachilanakaruwa ch'allt'añaraki.
 Nanakaxa yapuchirinakjamaxa uka
 uruxa yapunakarurakiwa sarapxta,
 sirpintinanakampi, confitisa
 ukanakampiwa willxat'anipxta,
 chayawt'anipxta, ispallanakana
 k'usist'añapataki. (Kullaka Paulina Vargas
 Provincia Omasuyos Warisata).

Ch'uqixa maya phichhukiwa panqart'i anata urunakaxa

Candelaria urutakixa, jisk'a t'ulanaka apthapt'asiniña copala, inciencio, juyra q'uwa, untumpi, maya pampilla, qala patxaruwa phuchjt'asiñaxa; mayt'asiña (resar), "pachamama akja suma bendist'apxistaxa, nanakana jakañatakixa, jichha maraxa qullana jarphimana wawacht'ayakimaya..." jani q'uwachataxa yaqha kullakanakawa jawst'ayxiri ukaruwa ispallanakaxa sarxapxiri, ukatwa sapa yapunakasaruwa q'uwachañapuniwa. (Kullaka Cristina Chura de Huallpa Provincia Aroma, Santiago de Llallagua).

Uka uruxa juyranakana urupawa ukatwa ispira urutpinwa untu, juyra q'uwa, qarwa t'arwa taqi ukanakaxa wakicht'aña; jawasa, ch'uqi, alwirja, apillanakatakixa yaqha yaqhawa maya tariru chint'xñaraki.

Nanakaxa uka uruxa q'uwacht'iriwa sapa yapuruwa sarapxta; llullu jawasa, arwija, apillanaka, achu ch'uqinaka apaqt'anisina irst'aniwayaña. Utaru purisaxa ch'allt'aña, jump'att'aña taqi achunakaru, ukharuxa taqi llamp'u chuymampiwa q'uwacht'aña. Machaqa ispallanukaruwa arxt'ayañarakiwa akhama arunakampi "achupapa jumatawa ispalla mama, jumawa aka wawajaruxa purakapsa jisk'aru jiythapt'arapitata...". Juyranakaxa ch'uqi, apilla, jawasanakaxa apthapt'anitaxa jani

ch'ilarasa, muntarasawa ukhampacha khuchhunt'asisa phayt'asisiña ukatxa jani sillp'susakiwa manq't'asiñaraki... (Kullaka Pastora Quispe. Prov Los Andes Comunidad Cotusuma).

Willjtatawa yapunakaruxa saraña, maya jiwk'iru¹⁰ sank'awa wayxart'awayaña, yapuru purisinx phuchjt'añawa, winumpisa ch'allt'aña, umxat'ayaña, ukatxa maya tarimpiwa jawsthapt'aña akjamasasina "mamata manq't'asima... jawilla jawilla, kawkham markanakancha t'akhisiyaptama, kawkhancha jani yäqapktama, jachasktacha aksaru jutxama, aksaxarkama ch'uqi ispallanaka aksarakama..." ukhama arunakampiwa jawsthapt'aña. (Jilata Juan Machaca Provincia Los Andes Cotusuma). Yaqhipa ayllunakanxa sapa pusi churunakanxa paya ch'illiwa¹¹ chinthapt'awayapxi jani ispalla mamana sarañapatakixa.

Suma uñakipt'asaxa janiwa yapuniki amtasipkarakiti; ayllu irpirinaka, kamaninakampi chikt'ataxa ispalla tuqita yatxatata yatirimpiwa taqpacha yapunakaru, uywanakaruwa maya quwanchampi waxt'ayapxaraki; jani kuna chijinaka mink'aniñapatakixa; yaqha misanaka wakichasaxa achachila, pachamamaru, markaninakaruxa luqtayañaraki. Cutusuma ayllunxa uka uruxa urt'ayapxiwa, yäqt'asa kawkharuti jawst'ayki ukawjaruwa sumaki taqini qamart'apxi.

Jilata kamaninakawa aylluna qamasirinakaruxa jawsthapi ispallanakata amtasiñataki, uka uruxa taqiniwa sarthapixi munañani utjawinakaru waxt'anakampi phuqhañataki, yatirixa kukata uñxatasawa kimsaqallqu jilanaka misa wakichatanaka apañapatakiwa ut'ayi; jilatanakaxa panini paniniwa pusi tuqiru achilanakaru luqtirixa sarapxi, kutinkasaxa pampa ukata qullu yapunakatwa suma jach'a juyranaka iraqaniwayapxañapa. Purisinx yatirina ukata jiliri irpirinakana nayraxaparuwa achunakxa atipa atipawa pampa ukata qulluna achuri juyranakxa puriyapxi, kawkiri juyranakasa qulluna ukata pampana achurinakaxa uksa qhananchapxarakiwa.

Irpirinaka ukhamaraki yatirinakaxa ispalla mamaruxa ch'utuqu (sombbrero) asaqt'asisawa katuqt'apxi; apthapita jach'a tantiyu ukhamaraki jisk'a juyranakawa qutu qutuwa maya tari patanwa ucht'ata, ukhama uñjasaxa jalsunti, alaya tuqina, jalantancha jani ukasti aynachawjanxa sumajuyranakaxa achuni ukanakwa uñxatasaxa amuyt'apxi, jiliri irpirinakaxa

10 Jiwk'ixa ñiq'ita luratawa jach'a lakani, maya jinchuni, askiwa jawasa, cebada, tunqu jamp'iñataki.

11 Yaqhipa ayllunakanxa sapxarakiwa jichhu, wichhu, ukatxa qhanañt'arakiñani, ma aypuxa pusi churuniwa, chilliwasa jan ukaxa maya jach'pacha quranakasa utjapuniwa, ukawa chinthapt'aniwayaña. Yapunixa maya istallampixaya ispallana ajayunakapxa jawsthapinchixa uka ispallanakana pachaparu qhiparañapatakiwa ch'iliwxa ñach'thapiniwayixa

ukhamarjamawa amuyapxi, kawksa tuqinpinsa juyranakaxa suma achuni. Ispallaru uruyaña urunakaxa ispa warminakaxa aski yäqatawa, ukatwa jupanakaruxa achikt'apxi machaqa ispallanakaru ch'allt'añapataki. Ukharuxa yatirinakaxa maya q'uwan Champiwa luqtapxi taqi ispallanakaru walja aski achuñapataki.

Kullakanakaxa juyranakaruwa jiliri taykata, jisk'a lulunakampachawa ch'allt'apxi. Prov. Camacho K'uthini, julli: Honorio Limachi. 02/02/2012.

Sapa ayllunakasanxa saranakaxa mayja mayjawa taqiniwa juyranakatxa amtasiptana, janiwa armasitakiti kawkhantixa juyranaka yapuchapktanxa ukawjanakanxa saranakasarjamawa ispallanakaruxa urupanxa waxt'apxtanxa. Yaqhipawjanakanxa yapuchirinakaxa jach'pacha ispallanakxa suma tariru chint'ata imasipxi, uka ispallanakxa juyranakana misaparuwa apapxi, tatituna arunakapa suma askinaka (bendición) katuqañataki.

Candelaria uruxa Ayllu K'uthini Provincia Camacho ukxa suni uruqinakanxa jila kullaka masinakasaxa ispallanakatxa saranakaparjamawa amtapxaraki. Willjtatwa mamanakaxa sarapxi yapunakaru q'uwan Chiri. Yapuru purisaxa sombrero asaqt'asisawa qunt'asipxi, pachamamaruxa akhullt'ayarakiwa kuka uraqiru k'incht'asa¹², ukharuwa jisk'a phurunaka qutucht'asina jiwk'ita sank'a apst'apxi, phust'asawa nina nakkat'ayi ukharuwa kunatixa wakichataki uka apxataraki. Yapuni mamaxa tarimpiwa jawsthapt'i ch'uqi ispallanaka, kunapachatixa apilla yapunki ukhaxa apilla, isaña, ulluku ispallanakwa jawst'araki, jawasa yapunkchi ukjaxa jawasa ispallanakaraki jawst'apxaraki.

¹² K'incht'asa, kuka uraqiru akullt'ayaña. Kullaka jilatatanakaxa akulltañatakixa nayraqataxa maya qawqha kuka laphinaka pachamamaruwa amparapampi uraqiru chillant'i.

Q’uwanchasinxa maya jisk’a wiphalampiwa chika yapuru q’uwachkisa ukharu chimpuntaniwayi. Uksa ayllunakanxa pampana, qullu parkinakana yapunakanxa kunaymani samini jisk’a wiphalanakawa uñjasi, uka chimpuxa saña muñiwa yapunakaxa q’uwacht’atatapa. Yapuninakaxa taqi ispallanakatwa amtasipxaraki; ch’uqi, jawasa, apilla, kuna yapunakatixa yapuchataki uka juyranakaruwa manq’t’ayapxi ukhamaraki ch’allt’apxaraki.

Jiliri irpirinakaxa tata kamanina utaparuwa tantachasipxi, taqi yapunakana ispallanakanaxa suma achuñapa, uywanakana mirañapataki ukhamaraki aylluna qamirnakasa jani chijiru puriñapataki, yatirinakampi markaniru, pachamamaru ukhamaraki achachilankaru waxt’añataki wakichayapxi. Uka uruxa kamanina utapanwa tantacht’asipxi akullt’añataki, maya apthapimpiwa manq’art’asa qamarapxi. Maya ayllunxa qawqhanitixa utjki taqpachanitikiwa yatirixa, paya kuka laphimpi, maya untumpi irant’i ukatxa mayata mayatwa qarwa t’arwa taypiru sutinchasa uchxaraki; sapa utana suma sarnaqaña, qamaña utjañapataki. Arumaruxa markaniru luqtapxi ukharuxa qullu patanakaruwa achachilaru luqtiri sarapxaraki.

Maya aylluna irpiriñaxa ch’amawa, saranakarjama pachaparjama yatisawa irptañapa, jupanakaxa aylluna taqi yanakapata llakisisipxi. Kamanixa awkjamawa maya ayllunxa uywa, manqaña ukhamaraki jaqinakata llakisiñapa, taqinisa jupana amparapankiwa askichañaxa. Qhipa uruxa niya tunka pacharuwa ayllunkirnakaxa suma isthapt’ata tantacht’asipxi. Anata pinkillumpiwa maya qullu pataru makhatapxi ispallaru ch’allt’aña ukata thuqt’ayañataki.

Qullu patanxa chachanakaxa mawjt’aruwa qutcht’asipxi, warminakaxa yaqhawjarurakiwa qunurt’apxaraki, jupanakpurawa kuka ajllt’asa akhullt’apxi, “k’inthu” saña muniwa mayni mayniwa pusi, suxta kuka laphinaka suma sukt’ata taqi chuymampi maynita maynikama akhullt’ayasipxi. Tukt’ayasinxa sapa jila kullakanakawa maya jaxu umani jaruru (tasa con alcohol) kuka uchapxi achachilanakata mayt’asisa luqtañataki, uka wakichatxa mayni jiliri jilatawa taqi chuymampi puchhjt’anxi.

Niya paya jayp’u pacharuxa taqiniwa phayt’ata apthapt’apxi maya tari inkuñaru ucht’asina manqt’asipxaraki. Ukanaka saranakarjama phuqt’atatxa mamanakawa awayu q’ipinakapatxa tariru chint’ata ispalla achunaka inksupxi, jiliri irpirinakana nayraxaparu alljt’apxi ukharuwa irpirinakaxa ispallanakaru ch’allt’añataki paya botella wino uchapxaraki.

Jilatanakaxa anata pinkillu tukt'asawa ch'uqi ispallana urupanxa kusist'apxi. Prov. Camacho K'uthini, julli: Honorio Limachi. 02/02/2012.

Kkullakanakaxa ispalla mama q'ipt'atawa thuqupxi. Prov. Camacho K'uthini, julli: Honorio Limachi. 02/02/2012.

Qarwa ch'ankhata sawuta tarinakanxa machaqa achunakawa uñjasiraki, yaqhipanakanxa maymara achunakampi jichha machaqa achunakampi jikisiyatawa utxaraki. Saranakaparjamaxa jiliri tayka mamanakata qallti, jisk'a lulunakaru tukuyayi, taqi tarina uchata juyranakaru vino botella aptasaxa ch'allt'apxi. Tukt'ayasaxa mamanakaxa sapa mayniwa juyrani tari chinthapisaxa awayuparu q'ipxarusipxi ispallaru thuqt'ayañataki.

Jilatanakaxa pinkillu phust'apxi, pani jisk'a q'axu yuqallanakaxa wankara jawq'art'apxaraki, mamanakaxa uka ist'asaxa ispalla mama q'ipt'atawa maysaru maysaru jilatanakana qhipapa jalapxi. Tukuyasaxa warminakawa qallantapxi, pani jilataru ch'iqata kupiru muyuntasawa purapata qhachwantapxi. Niya phisqa pacharuxa wayxarusisawa silt'u silt'u muytasawa qullu patanxa jach'ata jisk'aru janq'u wanthirani ispalla q'ipt'ata thuqupxi.

Aymara jilatanaka kullakanaxa chiqapuniwa uksa ayllunxa ispallanakaruxa waxt'apxi, kusist'ayasina, thuqt'ayapxaraki ukwa uñaqaniwayatana. K'uthini ayllunkirinakaxa saranakapxa yäqapxi ukatxa laqanchapxarakiwa. Juyrana urupanxa wawanakapampachawa amtawayapxi, jani aylluna saranakapa chhaqañapatakixa.

Saranakampiwa yäqasisa qamasiptana, khushana aka pachana jakasiñataki.

Machaqa ch'uqi jawasanakawa apaqt'anita yupunakata Prov. Camacho K'utini. 02-02-12.

1.4. Ch'uqi juyraru qhispiyaña

Kunasatixa religión católica purinkana ukapachatwa amuyunakaxa mayjt'awayi, niya yatitawa anqa markata jutiri janq'u jaqinakawa (españoles) saranakapa laqanchayañatakiwa, tunu achachilanakasana wak'a ukata waqaychaña ukawjanakaru iglesianaka utachasina ut'awayapxi, ukatwa jichhurunakanxa Semana Santa urunakanxa tatituna jawayatatsa amtasiraki ukhamaraki waqaychañaxa uñstawayi.

Amtawinakapanxa jiwasanakana saranakasata armt'asiñasatakinwa, jani juk'ampi wak'a, achachila ukata uywirinakaru yäqañataki, ukhamaraki saranakasa chhaqañapatakinwa. Kunjamatixa jach'uruxa (Semana Santa) Jesús tatituna jiwatapa amtañatakiwa ut'ayatarakina

ukhamatwa ayllunakana jakirinakaxa uka urunakaxa tatituru qhispiyañawa sasina yapunakata maya ali jik'st'aniña yatipxaraki ukaxa maya sararuwa ayllunakasanxa tukuwayxaraki.

Kunasa qhispiyañaxa. Pampa qullu uraqinakanxa wayna, tawaqu iwija awatirinakaxa jach'uru jani ukaxa khuyapayaña urunaka purinkipanxa, yapunakata maya ch'uqi, apilla ali wayst'apxi, jawasa achu apaqt'anipxi, sapa yaputa ukata utaru purt'ayasinxa phayt'asipxaraki.

Colonia pachanakanwa patronanakawa Semana Santa uñstawayatayna, nayra jila kullakanaxa patronatakixa jilpacha irnaqawayapxatayna, aylluna qamiri jaqinakaxa paya urunakakiwa jupanakatakixa irnaqapxiritayna, phisqa urunakaxa patronatakiwa irnaqañatayna. Aylluna qamasirinakaxa juk'a urunaka irnaqasaxa jupanakaxa pisi juyranikiwa pist'añana jakasipxana, ukatawa hacienda yapunaka tallmiri mawk'a juyranaka thaqiri sarapxiritana, tatituxa imantataskiwa, janiwa khitisa uñjstaniti, sasawa sarapxiritayna. (Jilata Agustín Choque. Provincia Los Andes Cumaná).

Ukaxa jach'urunawa, nayaxa ist'iritxa, jiwataskiwa awkisaxa janiwa uñjkistaniti jichhaxa qhispiyañani, maya alixa jik'st'aniñapuniwa achunakapa iragt'añataki, ukata uka alixa allint'aniwayxañarakiwa. Jueves jayp'u arumapuniwa qhispiyañaxa, waynasaxa arumapi khaya qullu patana tantacht'asipxiritxa; larumpi larumpiwa aruskipt'apxirita; ukhata sarawayapxirita qhispiyirixa.

Jichhaxa maya sarawixa utjarakipi, (domingo de pascua) uruxaya tatituxa jaktjchixa, jichhaxa kusist'asiñani sasawa chuqila pinkillxa phust'asipxirita; ukata nayraxa phusañasa, khuyusiñasa wali juchanawa, mayni waynasa khuyusi phusasisa laqakiwa irpirinakaxa katunipxiri ukata tataparawa jawsayanipxaraki tataparawa jawsayasaxa juchhanchapxarakiri jani yuqaparu yatichatapatxa. (Jilata Juan Machaca Provincia Los Andes, Comunidad Cutusuma).

Sapa yaputwa maya alixa jik'st'aniña ukaxa janiwa juchirikiti janirakiwa yapuninakasa tuqisipxirikiti. Nayraxa jach'uru purinkipanxa tatakurawa wali ixwasiri janiwa walja apthapinipxatati, qhispiyañaxa maya alikwa ch'uqsa, apillsa, jawasa jikst'asinipxata. Jichhaxa janiwa utxiti, jichhurunakanxa janiwa ancha yapuchataxiti, qullunakanxa

yapunakaxa purumaskiwa, iwija awatirinakasa juk'anikixapxiwa ukatawa jani qhispayañaxa utxiti. Inasa yaqhipawjanakana utjaskarakchi. (Kullaka Elena Choque. Provincia Omasuyos, Comunidad Suwañaka).

Suni pata thaya uraqinakana jakiri jilata kullkanakaxa, uywampi, yapumpiwa askina jakasipxana, jichha urunakanxa saranakapa lurawinakapata uñt'atapxiwa. Yatxatirinakaxa jiskt'asipxiwa uywaru, achunakaru, qullunakarusaxa arxayapxi luqtapxi taqi ukanakawa jupanakaruxa lup'iyi. Ukhamarusa kunjama maranisa näyra maraniti jani ukaxa qhipa maranicha taqi ukanakxa yatipxarakiwa; wara waranaka, phaxsina uñanchanakapa sarayapxirina pachanaka amuyañataki; aylluna yapuchiri, uywirixa aski yatitapampixa uñanaqt'ayiwa yatxatirinakaruxa.

Uka jach'a yatintatanakapampixa, jani walt'ayiri pachanakarusa kutt'ayapxiwa; saranakampi jach'a qullunakata, pachamama uraqita mayt'asisa. Jichhakamasa janiwa armatakiti, yapuchiri uywachirixa arxatapuniwa yatiñapampixa.

2. Ch'uqi yapunakaru jani walt'ayirinaka

Yapuchiri uywachiri jila kullakanakatakixa awtipachana ukhamaraki jallupachansa jani walt'awinakaxa utjakipuniwa, ukhamarjamarakiwa waranqa maranakawa yant'asa yatintawayata uka yatiñanakaxa achilata wawanakaruwa yatichasiwayi aka uraqina jakañatakixa. Achila awichunakasaxa amthapipxiwa, nayraxa pachaparuwa jallusa, juyphisa puririna, jichhaxa mayjt'awayxiwa, janikiwa achunakasa suma achxiti, ukhamarusa yaqhipa uywanakaxa chhaqtaskiwa, laqunakawa mirantxaraki, pachasa janikiwa chiqt'añjamaxiti, jupanakatakixa aka qhipa maranakanxa, jakañaxa mayjt'awayiwa, jichhaxa jiwasana amuyt'añasawa.

Jichhuru jakawisanxa, awti pachansa jallusa purxakirakiwa, jallupachansa juyphisa juypsuwayxakirakiwa, chhijchhisa chhijchhintawayxi, ukatxa yapuchirinakatakixa juk'ampi jani walt'awinakawa utjaraki, achunakataki ukata uywanakatakisa. Kunjamatsa uka jani walt'awinakatxa jark'aqasipxsna, ukatakiwa achila awichanakasaxa mara mara yatintawayapxatayna jani walt'awinakata jark'aqasiñatakixa.

Maysatxa ukanakaxa yapuchirinakaruwa jani walt'aykistuti, jichhurunakanxa llakisiña pachanakarusa purksna ukhamawa amuyasi, uraqpacharuwa kunaymani ñanqhachataxi jani

wali qullanakampi uchasa, samanasa kunaymani jani wali q'aphinakampiwa q'añuchataraki, ukjamatwa pachamamaru ñanqhachataski, ukatawa jani wali usunakaxa uñstxaraki. Yapuchiri uywachirinakjamaxa janiwa ñanqhachañasakiti, jach'a markanakana jakirinakarusa achikt'añaspawa jani pachamamaru ñanqhachapxañapatakixa.

2.1.Chhijchhi

Jallupachanxa juyra alinakaxa ch'uxñakiwa panqart'apxi, pampanakana qullu iramanakansa thayampiwa wayphult'apxi, yapuchirinakasti yapupa ukjama suma uñjasaxa janiwa chhijchhina ukata juyphina puriñapxa munapkiti, kunapachati chhijchhinti ukjaxe ispalla alinakaruk jawq'suña yati. Chhijchhixa janiwa ukjamaki jutkarakiti yapunakaruwa jawq'surixa, ayllunxa kunaymani juchanakawa utji, ukatwa yapu kamaninakaxa q'umachayasiñapa taqi llakinakata.

Yapuchirinakaxa pachxa uñch'ukipxapuniwa, kunapachatixa ch'iyara qinayanaka apthaptani q'ixu q'ixusa wali llihipiniraki ukhama uñjasaxa makiwa utanakanxa unxtasipxi, nina phichhkatapxi wali jiwq'iyasa, ukhamata ch'iyara qinayanaka jithitatayañataki, jani ukaxa maysaru kut'ayañatakisa.

Kullakanaxa pollera maysaxata llint'akipasinxaxa paya amparampi kat'asaxa maysaru maysaruwa qhiwipxi chhijchhina jani jutañapataki, ukaxa maya yatitarakiwa. Kunatasa chhijchhixa ukhama yanasitaxa jithiqtawa yiripacha chiqapuniti nayra achachilanakasaxa askina jakañatakixa achachilanakampi aruskipapxiripachanxa, ukanakawa yatxataña wakisi suma qhanañchañataki.

Yatirinakaxa saranakarjamawa jallu, ispalla, juyphi, lupi, thaya, chhijchhinakatxa yatitanakarjamawa jalauqt'asipxtxa ukata sapa mayniwa saranakarjama sartasipxtxa. Qinaya tanimanakaxa wali sarthapiski jallu purxatañapatakixa, ukhaxa thayawa apanukxixa ukaxa askichañapi maya yatiriwa sayt'añapa jallu purxatayañatakixa. Maya ayllunxa yatirinakaxa kukata uñxatasawa jani walt'awinakxa yatipta, yapu kamanipi purapta aruskipt'asawa amtata askichañatakixa. Kamanixa yatichsutawa ukhamarakiwa kunaymani aski yānakapasa q'urawa, phuru, pututu, alcohol, phuchjañapatakisa phuqhatawa wakichataxa utjaraki; chhijchhita jark'aqasiñapatakixa phichjasiñapatakisa phuqhatawa kaminixa qamaraki. Qhanawa

ch'iyara qinayanakaxa apthaptasinki uksaruwa ch'allanukuñapa achikt'asisa chhijchhina jani jutañapataki: Chhijchhitakixa Qhutiyaaruwa (cerro en la Provincia Omasuyus Santiago de Huata) luqtiri saraña, yatirinakaxa uka pataruxa sarani saraniwa sarapxta, q'ixu q'ixuta (rayo relampago) juyphita luqtirixa. (Jilata Genaro Pari. Provincia Omasuyos, Cachi Lipe).

Ayllunkirinakasa ukhamarakiwa jaxu uma (alcohol) purumpiwa ch'allanukupxi, alcohola botellaru phust'asa, qulluma qulluma sasani, ninsa phichkatasipxarakiwa chhijchhina qullurañapataki, achachilanakarusa achikt'asa jani chhixchhina juyranakaru asut'suwayañapataki. Taqiniwa aylluna yapuchirinakaxa yapunakatxa arxatapxi

Jichhurunakanxa q'uxuqiyiri (petardo) alasinipta chhijchhita jark'aqasiñatakixa, ukatxa secretario de agricultura jupawa chhijchhi jark'irixa, jupawa juyranakatxa wali sarnaqañapa jani chhijchhisa, juyphisa ukhamaraki kuna chijisa aylluru puriñapataki, agricultura jilaxa wali phuqhayasiñapaxa.

Achachilanakata uywirinakata amtasiñatakixa taqpacha irpirinakawa Q'apunita pataru mistupxi, ukana mayisipxi suma marañapataki ukhamaraki jani kuna llakinakampisa mink'aniñapataki, mayt'asipxiwa ispalla mamaxa askiki wawacht'añapataki, juchanakatsa p'amp'acht'asiniwayapxiwa.

Jupanakaxa mayni yatirimpiwa untu lik'impí, incienso, dulce misanakampi, kuka alcohol wakicht'awayapxi, kunjamarutixa wakiski ukanakampiwa luqtaniwayapxi. (Kullaka Benita Flora Quispe Quenta). Warisata. Com. Llaxma

Santiago de Llagua uksanxa jach'a pampa uraqinakanxa utanakaxa jayana jayanwa jikxatasi, aruskipt'asaxa ixwt'aniwayistuwa kunjamasa chhijchhita jark'aqasiña, uka ayllunxa misturi kamaninakawa machaqa kamaniruxa yanapt'apxiritayna.

Ukatakixa jach'a tatanakawa (yatiri) utxi jupanakawa ayunt'añapa, wilanchanaka churañapa, achachilanakaru misanakawa waxt'aña, iglesia kurampisa bendist'ayasiñawa, kamanixa taqi ukanakwa nayraqataxa phuqt'añapa. Näyra kamani luririnakaxa yanapt'arakiniwa machaqa mantiriruxa uka pachparakiwa jach'a tatasa yaticharakiriwa kunjamsa pachanakxa sarnaqayañapa. Chhijchhi

*jutanixa jaxu umampi (alcohol, vino)
ukanakampiwa ch'allt'asiñapa,
ch'iqá ch'anqhampirakiwa
t'aqanukuñapa, maya palaturuwa
phuru sank'ayañapa incienso ukampi
jich'xatasina q'aphirt'ayañataki.
Chhijchhi achilaruxa perdonita sasawa
achikt'asita, ukatxa perdont'atamwa,
ukatawa llamp'urawayarakini,
jumatixa sumata achikt'asitaxa
chhijchhi achilanakasa ist'arakitamwa.*

*Akhama sasawa arxt'ayaña;
jumatima jutataxa ayllunkirinakaxa*

*Kawildo uta, kamaniwa jaki yapunaka uñjañataki. Julli Honorio
Limachi. 02/02/2012.*

*jawq'apxitaniwa, nayaruxa misanaka katt'ayasipxitu juyranakata jark'aqañataki, jisk'a
wajcha awichanakana achachilankiwa, tama kumunankiwa, ch'amakata mayiritwa
(el que reza) ukjama arunakampiwa arxayata, ukata qhanpachawa chhijchhiru
sarayataxa. Kunanakatixa maya kamanixa apnaqañapaki, taqi uka wakichatanakxa
jamasarukiwa apnaqasiñapa, janiwa khitiruxa uñacht'ayasiñapakiti. Kunapachatixa
chhijchhi juti ukhaxa calwario¹³ tuqitxa jithiqtaxañawa janiwa ukhankañamakiti,
jani ukasti, q'ixu qixuxa jiwayiriwa, ukjama arunakampiwa jilirinakaxa machaqa
kamaninakaruxa iwxt'apxiri. (Martin Huallpa. Provincia Aroma Santiago de Llallagua).*

Kunapachatixa chhijchhixa juti ukhaxa yapu kamanixa wakicht'atawa saykatañatakixa;
nayraqataxa punchu jant'akt'asi ukharuwa chikuti, pututu, q'urawa ucht'asi, challt'asi,
ukatawa maya jaxu uma (alcohol) umantasawa phuskati ukata jithiqtawayi, ukhamarakiwa
phichhkatasiñapa, q'urawampisa q'urawasiñapaxa, ayllunkirinakaxa utanakapanxa
ukhamarakiwa phichhasipxañapa.

¹³ Kalwario, maya utawa utacht'ata kamanina qamañapataki. Uka uta thianxa wajxa wafia t'ula ukata phurunakawa utxaraki
phuchkatañataki.

Kamanixa yatiñapawa kukata uñxat'asiña, uka pachparaki samkt'asiña, kunapachati iwijanaka ananaqixa chhichhintañatakiwa; khuchhinakti ananaqi ukaxa juyphintañatakirakiwa, taqi tuqitwa amuyasiña. (Jilata Juan Machaca Provincia Los Andes, Comunidad Cotusuma).

Ayllunakasanxa nayratpachawa saranakarjama wakicht'apxiritayna, maya tantachawina chhijllt'asipxi yapu alpirisa sutimpi uñt'ata ut'ayañataki, jani ukaxa yaqha ayllunakanxa tata kamani sutimpi ut'ayatarakiwa, jupanakawa uywanakata yapunakata ayllunkirinakaru uñjiri ut'ayata, jupanakawa marpacha unjapxañapa, kuna jani walt'awinakatsa jark'aqapxañapa.

Mayni yatxatiri jilataxa Comunidad Tuqi Ajllatanxa uñjawayatanawa, kunapachatixa chhijchhixa niya warxatanirjamaxchi, ukhaxa taqpacha ukana qamirinakaxa nina puchtasipxana arnaqasisa pasa pasa pasaaaa..., achachilaaaa..., pasa pasaaaa... janq'u punchuni achachila maysaru saramaaaa... pantjastawaaaa.... Taqpacha jakirinakawa utanakapata art'asipxana chhijchhi kut'ayañataki (Fernandez, 1995: 96).

Chhijchhixa chinuqa (enero), anata (febrero) phaxsinakanwa jutaña yati, kunapachatixa suma panqart'aski yapunakanxa jawasanaka, cebada mut'iki achurki ukhapuniwa liq'suwayaña yatiraki, jani ukasti yaputa achunaka apthapiña uka pachanakawa chhijchhixa jutarakiri. Cebada achuxa q'illukixi uka pachaxa makiwa yawsxaña jani chhijchhina jawq'suwayañañataki, chhijchhi jawq'suwayaspa ukhaxa achunakwa uraqiru willirawayi.

2.2 Kamani

Ayllunakasanxa utxiwa qullunaka, uka patatwa yapu kamanixa uñch'ukiyi, amuyi jani walt'awinakata jark'aqañatakixa. Marapana jani walt'awi utjaspa ukhaxa, ayllunkirinakaxa juparuxa uñch'ukipxaspawa, janiwa marapa tukuyataruxa jallallt'apkaspati. Marapantixa aski suma achunakaxa puqurt'awaychixa; ayllunkirinakaxa suma uñjatapata, jark'aqatapatxa, taqpachaniwa maya wawaki mara tukuyataparuxa pillunakampi uchant'asina thuqt'ayapxi ukjamatwa uruyapxaraki, suma achunaka utjatapata.

Aymaranakaxa ukhama yatiñapampiwa yanapt'asi aski achuyañatakixa, uka ch'amampiwa yapuchirinakaxa jach'a markanakarusa yanapt'i.

Kamani katuqañatakixa janiwa thurisiñamakiti, qinayanakawa ist'atama jumaruwa chhijchhutama ukata juyphiwa jutatama. Taqi chuymampiti katuqataxa, achachilanakaxa llamp'uchasiniwa. Yapunakaxa maya wawapakaspasa ukhama sapa uru uñjañawa, janitima yäqaskanixa janiwa walt'kaniti; janiwa qhuruchasiñati ukhamarakiwa achilanakaxa qhuruchasirakiri, llamp'u chhuymampikiwa wakisi achikt'asiña jani chiji puriñapataki. Chhijchhiru ukata juyphirutixa yäqt'asa iyawsayataxa jach'a tatayatawa jumawa apnaqata thayanakampi phusanukuyasa. (Jilata Martin Huallpa. Provincia Aroma, Santiago de Llalagua).

Uñjiri kamaniwa yapunakatxa llakisisina jark'aqapxañapa. Jalluxa jani purxi ukhaxa suma jallu uma apsuriwa jallu qallta (diciembre) phaxsina qullu patanakaru uma jalsu ukawjanakaru sarapxi. Yatirinakaxa achikt'asipxiwa taqpacha katuqirinakata achachila, uywiri, pachamama, ispalla, illanakaru waxt'anakampi phuqhañataki, jupanakampiwa taqi kuna askiñapatakisa ukatxa tuwaqañatakisa aruskipt'asa yanapt'asiñataki phuqt'asipxi. (Jilata Agustin Choque. Provincia Los Andes, Cumaná).

Yatirinakaxa wakintayapxiwa q'uwachañataki, kamaninakaxa wali amuyasawa lurt'ayapxi. Prov. Los Andes Cotusuma, julli: Honorio Limachi

Kamaniruxa ayllunkirinakawa ut'ayasiptxa jani ukaxa yapu alcalde satarakiwa, kamanixa ayllujanxa utjañapapuniwa. San Andres uka pachatpi jiliri sullka kamanixa qulluru makhatxixa; yapu uñjirinaka, ayllunkirinakaxa maya yatirpiwa qhuwa phuqha lurapxta, nanakanxa utjapxituwa illa, ispalla, wak'a, rayuta yatirinakaxa, jupanakaruwa wakt'i phuqhaña. Jiliri irpiri kamininakawa jawillt'i taqpacha ayllunkirinakaru qamart'añataki ukaruxa taqiniwa tantachawi uta (sede) uksaru makhatapta chijinakata qullaqt'ayasiñataki.

Kamanixa kuntixa yatirixa mayki uka qullanaka alani, colora, qarwa t'arwa, untunaka, incienso, jaxu umanaka (vino, alcohol), kuka ukata juk'ampinaka wakichañataki. Kamanitakixa wali ch'amawa qullqipsa apt'añapawa aylluna askina suma qamañapatakixa. Yatirixa paya jach'a q'ipiruwa qullanakxa wakichi, sapa utana qamiritakiwa jisk'a llawunaka wakicht'araki. Paya jilatanakawa llawt'u wakichatampixa sapa utaru qaqsuri sarapxi, uywa, juyranakata ukata utankirinakaruwa llakinaka t'aqsunipxi; jani chiji ukatxa llakisa utjañapataki. Uka llawt'unakxa yatiriwa kukata uñxat'asa paya jilanakaru apayi phuchjt'aniñapataki. Chika arumapuniwa phuchjt'aniñapaxa ukatxa jutkasaxa jalluwa wali purintxiri ukhaxa askipuniwa. (Jilata Juan Machaca Prov. Los Andes Cutusuma 2 de junio 2013).

Cutusuma ayllunxa kamanixa qullu patanakanwa jakasi, janiwa warmipaxa apxatirixa, jikisirisara sarañapakiti; ayllunkirinakaxa sapxiwa janiwa walt'irikiti, chachapuniwa sarañapa. Yaqhippachanakaxa ayllu irpirinaka, yatirisa, kamaniru tumt'irixa sarapxarakiwa; uka jikisiwinxa incienso, untu, alcohol, pututu, phusphura, phuru, q'urawa, taqi phuqhatawa uñjañapa, ukanakwa tumpapxaraki. Kamaniru uñkatasaxa muspañjama llakisiñjamawa, marapanxa janiwa ñik'uta, sunkhapsa murusiñapakiti juyranaka achuñapkamaxa.

Carnaval urunakanxa Cutusuma ayllunkirinakaxa thuqusipxiwa, kamanixa janiwa thuqurixa saraqankaspati, viernes de ceniza uka uruwa kamaniruxa (kampuna) uruyapxaraki. Ayllu irpirinakaxa banda phust'awimpi thuqt'asisaxa kamanxa irpaqanipxi, cancha anatañaru purisaxa utaruwa kamanixa machaqa isinakampi turkst'asiri sararaki. Yapunakatixa marapana sumaskchixa ayllunkirinakaxa taqiniwa tumpapxi, wali jallat'apxi, apxat'apxaraki, serpentina ukampisa ajunt'ayasawa thuqt'ayapxi.

Yapu kamanixa ayllunakasanxa yatiwa kunjamasa maya ayllu uñjaña, kunjamasa jani walt'awinakatxa tuwaqasiña; ukatakiwa qullupatanxa qinaya, wara wara, thayanaka uñch'uki, ukhamarakiwa uywanakatsa llakiraki. Ayllunakasanxa saranakarjamawa yapu kamanixa jawsthapt'i taqpacha qamirinakaru qullaqt'ayasiñataki; maya aski yatxatata yatiriwa

yapu, uywanakata suma askichañapataki ukhamaraki jani walt'ayiriru t'aqanukuyañataki achikt'ataraki.

Kamanimpi yatirimpixa sata qalltanxa aynuqaruwa maya waxt'a churañapa, taqpacha ispallanaka suma achuñapataki ukhamaraki jani chijinakasa jutañapataki. Kamanixa paya ch'iyara punchunaka apnaqasiñapawa, ch'iyara lluchhuni, ch'iyara sombrero, llakitakaspasa ukhamawa isthapt'asiñapa. Ch'iyara isimpi isthapt'asisaxa juyranakarusaxa ch'iwichaykaspasa uka amuyumpiwa llaki isimpi uñji, ukaxa jani allqumachi¹⁴ (jani walt'awi) utjañapataki. Peñasa ayllunxa wali chhijchhixa juti ukhawa kamaninakaxa tunka payaniwa taqi tuqita jark'apxi, kawkiri kaminitixa atipjayasinixa juchaniwa jikqhatasixa. (Jilata Genaro Pari. Provincia Omasuyos, Cachi Lipe).

Kamaninakaxa janipuniwa qullu patanakanpuni jakkarakiti; aynuqa yapunaka uñjiri, arxayiri, jariyiriwa saraqaraki, laqaki yapunakana achunakaxa puquñapataki. Kamanina warmipaxa ukhamarakiwa aylluna jaqinakampi jikisisaxa akullt'ayi ukata ch'alltavi jani chijinaka jutañapataki. Maya kamanixa paqallqu phaxsinakawa sataña pachata llamayu qalltakamawa llakisisa qami ukhamaraki uru arumawa yapunaka uñjaraki.

2.3 Limpu (q'ara wawa)

Kunapachatixa jani chachani imilla tawaqunakaxa wawa ususi jani ukaxa usuchjasipxi, uka wawanakwa parkinaku pampanakuwa jani sutini imantanixiri, uka limpu wawanakawa chhijchhi mink'anixiri.

Aylluna chhijchhintawayi ukhaxa makiwa jiliri irpirinakaxa taqpacha tawaqunakaru jawsthiyipi lichi ch'awsuñataki, kawkiri tawaqusa sullsusina, limpuchasi uka yatiñataki, mayni tawaquntima lichixa mistu ukhaxa sarawinakarjamawa jiliri irpirinakaxa juchaniruxa taripayapxi, jani aylluna mayampisa ukjama utjañapataki.

Nayra pachanakanxa laqakiwa ukhama tawaquruxa maya ijma¹⁵ jaqimpi panichapxiritana ukampirusa warmi tawaqunakasa amuyatarakinwa. Chhijchhixa janiwa ukhamaki jutkiti,

¹⁴ Allqumachi, llaki, chiji.

¹⁵ Ijma, chachasa, warnisa sapaki qhiparawayxi, jiwawayxiwa jupampi qamirixa. Ijma chachasa sapakiwa wawanakampi jakasi warmipana jiwatapata ukaruwa irpkatapxiritana.

nayra aylluna jakirinakaxa ukhamaraki jichhakamasa yatipxtanwa kunatsa chhijchhixa jutiri; chhijchhixa janiwa yapuchiritakixa askikiti yapunakaruwa ñanqhachi, suma laphinakampi ispallanakaxa isthapitaski, ukhapunirakiwa jutaña yatiraki. Jichhaxa yapuchirinakana amuyunakapa ullart'arakiñani.

Chhijchhi makipawayxatatxa ukjatxa tawaqunakaruwa tantachawiru irptanipxi ukhamata lichi ch'awsuñataki, khinitixa lichiniki ukaruwa tantachawi taypina jawq'supxiri. Chhijchhiruxa pasayañapuniwa maya ch'amakani yatirimpi, jupanakawa wakicht'asina jayaru despachxi. Kunapachatixa warmixa usuchasi jani ukaxa jani sutini wawaxa jiwxi, ukhaxa chhijchhi despachuruwa dulce, incienso, copala, llamp'u wakt'ayañataki apxañapa. Phuqhachañatakixa yatirixa tunka llawu incienso, copala wakicharaki irant'añataki. Aylluna irpirinakaxa jani sutini wawanakaxa jiwi mayni jila kullakanxa yatiyiwa irt'asipxañapataki. Chhijchhixa q'ixu q'ixumpiwa jutixa, uywanakaruwa puriña yatiraki, maya kutixa awichumpi allchhimpuruwa jiwawayi. (Kullaka Benita Flora Quispe Quenta. Provincia Omasuyos Comunidad Llaxma).

Maya q'ara qullu sutiniwa utji uksaruwa limpu wawanakxa maya phuqhampi apapxirita. Mayaxa Muru Jaqi ukharurakiwa limpu wawanaka imantaniñatakixa apañaraki. Jichhaxa janiwa ukhamakixa lurañakitixa, imilla wawitakixa tutiwa churxaña: phukhunaka, ch'akurunaka, sawu, juyranaka, jisk'a isinaka, ukanakawa wakicht'aña jani juk'ampi chiji mink'aniñapataki. Jani ukjama luratakaspa chhijchhisa jani ukaxa chijinakasa utjakirakispawa.

Yuqalla wawatakixa ukhamarakiwa lurt'añarakixa, isinakapaxa ch'ukurt'awayaña, wiskhu, wakanaka, arma, yuku kunatixa yuqalla wawaxa apnaqaski ukanakawa tutixa churañaraki. Qhutyaruwa apayxaña phuqhaniñatakixa, uka despachuxa lurañapuniwa. Maynixa jani yäqaskaspasa, phuqkarakispasa ukjaxe qamawipanxa janirakiwa kunsä jikxatkaspati q'ala tukusiñarusa purikirakispawa. (Jilata Genaro Pari. Prov. Omasuyos Cachi Lipe).

Kunapachatixa maya wawaxa jani sutini jiwxi, jani ukaxa maya tawaquxa sullsu uka pachawa chhijchhixa jutixa. Kunapachatixa jiwaspacha pachaparu p'amp'achtasxapxañanixa janirakiwa jutxaniti. (Jilata Calixto Quispe).

Chhijchhi achachilaruxa kamanimpi ukatxa yatirinakampixa pachaparu waxt'añapa; yapuchiri jilanakaxa yatiñapampiwa arxt'awayistu, ukhamarusa jupanakaxa aylluna qamasirjamaxa kamani luraña yatiwayapxiwa, jichhaxa jiwasanakankiwa yapunaka uñjañaxa.

2.4. Chhulluxa

Chhulluxaxa chhijchhita mawk'a jisk'anakakiwa janirakikiwa ispalla alinakaruxa walt'aykarakiti, niyas chhijchhjamawa ispalla alinakaruxa jawq'usuwayaraki, chhulluxranti ukata chhijchhinti ukhaxa alinakana laphinakapawa thantha jawq'suta uñjasiraki, suka jawiranakansa laphinakasa pichthapiñjamawa willirtayataraki, yamakisa panqarkisa ukhaxa janipuniwa walikiti yapuchirinakatakixa. Ukata jark'aqasiñatakixa kunjamatixa chhijchhita tuwaqastana uka pachparakiwa luraña.

Ukhama jani walt'awi utjipanxa, wasitata jakatatayañatakixa aski qullanakampiwa qullaraña ukhamata laqaki jakthapiñapataki. Qullanaka wakicht'añxatxa qhiparuwa qhanacht'añani ukhamaraki jumanakasa yant'apxarakita ukatxa lurt'apxarakismawa.

2.5. Juyphi

Jallupachanxa jaqha jani walt'awixa utjakirakiwa, kunasatixa yapunakanxa ispalla alinakaxa sumaki jilasipki ukapachawa juyphintaña yati, yaqhipa maranakanxa wali juyphiraki, yapunakaxa inamaya satatakixiwa; yapuchatanakaxa jani ancha juypsutaki ukhaxa kutitatasinkaspawa, achuwa jani suma achxaspati.

Yapuchirinakaxa yatipxiwa kuna pachanakasa juyphintiri ukhamaraki pachsa uñch'ukipxarakiwa, uka yatitanakaxa jichhurunakkamasa suni uraqinakana jakirinakaxa amuyasipkiwa; wayna, tawaqunakaxa achachila, awichanakaru, taykaru, awkirusa jiskt'asipxañasarakispawa, ukhamata uka yatiwinakaxa askinjama yapuchirjamaxa uñjapxañasataki.

Pachaxa yatiyasipkistu ukatxa uñnancht'ayasipkistuwa, pacha uñt'asaxa kuna jani walt'awinakatsa laqakiwa yatiñasampixa jark'aqasiraksna ukhamata yapunakasana askinjama achuñapataki.

Juyphintañatakixa alaxa pachawa q'alarawayi jani ukasti qinayanakaxa achichnuqtawayasina wilarawaña yatiraki; thayasa mayja ch'isiwa amuyasiraki, ukanaka amuyasisaxa jilata kullakanakaxa waña lawa, phuru phañanaka wakichasipxi, jayp'u arumaru yapu thiyanakaruwa junt'uptañapataki nina phichkataña yatipxaraki. Juyphiruxa ch'amawa thurkataña.

Ayllunakasanxa saranakasarmawawa wakichata, jallu pachanxa janiwa awtipacha phusanakaxa phusañakiti kunatixa jallurusa phusamuksna uka amuyawa utji. Jallupachanxa jallu jawsañatakixa tarqa, pinkillu, musihu, chaxi, ukanakawa phust'asiña (Mamani, 2002: 144). Qhanañcht'añani jallu pachanxa kawkiri phusanakatixa jisk'a tapani phust'añaki ukawjana utjki, ukanakwa phust'asiña ukhamarjamawa jilata kullakanakaxa thuqt'añatakixa isinakapxa wakichasipxi, janiwa ina pampaki jichha urunakkjamaxa kunapachasa phusaña thuquñakikiti.

Juyphixa janiwa jasaki apnaqañjamakiti, yatirimpixa nayraqatawa khaya Sajama achachilaru janiwa jutatati sasawa phuqt'ayxañaraki, ukata juyphixa jutirjamachixa kuna ch'allanakampisa ukharukiwa achikt'asxañaraki. Ayllunakasanxa yapu kamanixa aski jaqita uñt'atawa, jupawa nanakatxa arxatapxitu suma aski yapunakaxa achuñapataki; taqi jakirinakawa jamach'i, anu wawawa, khuchhi, iwijasa, wakasa, ukatxa jiska laq'unakasa taqinupuniwa manq'apxixa; jani achxaspaxa taqiniwa t'aqhisipxiristxa. (Jilata Martin Huallpa Provincia Aroma, Santiago de Llallagua).

Jani juyphintañapatakixa yatirixa pachaparuwa waxt'añapa, sullitunaka ukata jisk'a phukhunakaru p'isqinakawa wakichaña. San Antonio, San Andres, Ceniza uka pachanakawa juyphiña yatiraki. Kamaninakaxa wali thuqtasiñapa akhama arnaqt'asisa; khuchhinakama anthapisima... jani uka uywanakamampi ant'anistati..., San Antonio Tata... ukhamarakiwa chikutinakampi jawq'asiñapa, ayllunkirinakaxa nina phichkatapxañaparaki. (Jilata Genaro Pari, Prov. Omasuyos, Cachi lipe).

Tata yatirixa kaminiruxa katuyiwa wakicht'atanaka jani walt'awinakata jark'aqasiñatakixa, uka wakichatanakxa phuqhata apnaqasiñapawa chhijchhiru juyphiru thurkatañatakixa.

Kamanixa qullu patanxa juyphintirjama arumaxa janiwa ikiñapakiti; aruma paqariwa phuchhasi ukata arnaqasi uka khuchhinakama anthapisima panqara ch'uqi laq'xayarakistaxa tata San Antonioooo..., ukhamarakiwa nanakaxa utanakana nina phuchhasipta ukatxa

arnaqasipta nayaxa imillaskayatwa tatayaxa arnaqasisawa killirayapxiritu. (Kullaka Pastora Quispe Prov. Los Andes, Cotusuma).

Mayaki pachaxa q'aljtawaña yati ukhaxa kamanina yapunakaxa amparapankatapatxa paqari arumawa walja phurunakampi ukata lawanakampi ninanaka nakhayi ukhamarakiwa pututusi, q'urawanakampisa q'urawasi, kurampi bendecita palmera apt'atawa qhiwisi, jisk'a sank'aruxa incienso jach'xat'asawa quwachasiraki, jaxu umampi (alcohol) ukampisa pasa pasa yaqhawjaru sarama luqtataskatawa sasinwa ch'alljasiraki, kunatixa lakaparu jutki ukanakwa arnaqasi. Uka arumaxa kamanixa jani ikitawa yapunakaru jani juyphintañapatakixa ch'amachawayi (Fernando,1995: 97).

Jallu pachanxa chuxña suma achunakaruxa juyphixa nakharawaykaspasa ukhamawa uñjasi, q'awana, qullu iramanakana, quqa taypinakanxa janiwa aski juyphixa juyphskarakiti, kawkhantixa pampanakaki ukawjanakaruwa juyphixa juyphsuwayaña yatiraki. Yaqhipa marasti mawk'itakiwa juyphiraki, yaqhipa maranakasti mayarma juyphintasawa ch'uqi alinakaru tunupatpachwa naksurakiri, ukhawa jani walt'awinkiti yapuchirinakaxa.

Wayna tawaqunakaxa suni pampanakana qhirwa ukata junt'u uraqinakana jakasipktanxa, wakisiwa jiskt'asisina yatxatañasa, nayra yatiñanakampi ukhamaraki jichha yatiñanakampisa taqi jani walt'awinakata jark'aqasiñatakixa.

3. Pachanakana , uywanakana ukata quqanakana uñanchawipa

3.1. Uywanakana unañchawinakapa

Markanakasanxa kunaymani jisk'a jach'a ququnakawa utji; ukhamarakiwa laq'unaka, uywanakasa, jamach'inakasa pachaparjamawa aka uraqinxaxa jakasipxi. Nayra jakiri jilanaka kullakanakawa jupanakaruxa unch'ukipxana ukata amuyapxana, uka uywanakana ukata quqanakana uñancht'awinakapa.

Alaxa pachanxa warawaranaka, willka, phaxsi, kunjamasa unxtaski ukanakxa amuyapxarakinwa. Uka uñancht'awinakxa askinwa jichhakamasa uñch'ukitakiski, pankanakakaspasa ukhamwa ullarapxana, janiwa jichhjamaxa jallupachaniti, thayanicha ukanakata yatiñatakixa maya observatorio utjkanti.

Uka uñancht'awinakaxa askiwa jichhakamasa uñch'ukitaski, jiwasanakaxa yatiñasawa taqi uka yatxatawinaka, yapunakana manq'aña achuyañataki, uywanaka mirayañatakixa.

3.1.1. Tiwula, qamaqi, pampa anu, atuqu

Tiwula uywaxa aka uraqpachanwa utji; thaya suni uraqinakanwa jakapxaraki. Tiwulaxa wali phiskhasiri allpachu, qarwaqallu, iwija uywanaka manq'aña uywanakaruwa jiwarayarak, jupaxa maya suma yatiraki.

Tiwulaxa qullu ukata pampanakana jakapxi (Internet).

Qamaqixa ayllunakasanxa warart'awipampiwa amuyayistu. Kunapachatixa qamaqixa awulli ch'uqixa satañaxatapa. Tiwula awullisa khakt'i ukaxa yapuchirinakatakixa askiwa ch'uqixa achuskani sapxiwa, jani khakt'ki ukjasti janiwa ch'uqixa aski utjkchispati.

Kunapachatixa tiwulanakaxa pampansa qullunsa janq'u thaxarapxi ukaxa saña muniwa ch'uqina utjaskañapa manq'añataki ukata aljt'asiñatakisa, janq'u thaxapaxa saña munarakiwa walja tunta utjañapa.

Tiwulanakaxa llump'aqa (agosto), sata qallta (septiembre) uka phaxsinakaxa qutukiwa sarnaqapxi awullt'asa, yapuchirinakaxa uka awullipwa suma ist'apxi, jupanakatakixa maya aski yatiyawiwa: tiwulana juch'usata niyasa kuna uqt'atakaspa lakapana jani ukaxa mallq'apasa chakt'atakaspa ukjama awullixa suma achuñatakiwa, jani suma achuñapatakixa tiwulaxa suma sallatarakwa awulliraki

Tiwulaxa jaqi thakhiruwa ch'iyaraki thaxart'awayiri, ukjama uñxatasaxa yapuchirinakatakixa janiwa askikiti saña munaraki uka maranxa ch'uqixa janiwa suma achkaniti, kunapachatixa janq'uki taxarawayi ukjama suma marañatakiwa ukatwa ch'uqxa jilpachwa yapuchasiñaraki, kunati ch'uqixa achuskaniwa. (Kullaka Cristina Chura Lequipe. Provincia Aroma, Santiago de Llalagua).

3.1.2. Liqi liqi

Pampanakana ukata qullu juqhunakanwa liqi liqi jamach'ixa jakasi, panipuniwa sarnaqasipxi; uqi phuyuni ukata puraka aynacharusti janq'u phuyunirakiwa, aka liqi liqinakaxa anuru ukata jaqiru uñjasaxa turiykaspara ukhamawa chhuktapxaraki.

Liqi liqinakaxa janiwa quqanaku, pirqa phutu k'uchunakurusa tapachapkiti, jupanakaxa jani amuykañakwa uka pampanakaru k'awnañatakixa tapacht'asipxi. Liqi liqina k'awnapatixa jikxatatachixa, laqakiwa amuyañatakixa uñakipataraki, yapucharinakaxa uñxatasaxa amuyt'apxiwa kawkarusa wakisispa yapuchasiñaxa.

Liqi liqina k'awnapaxa jani amuyakiwa uraqina utjaraki.

Chhijchhi marañapatakixa liqi liqina tapapanxa qalanakawa uñjasi. Siwara suma achuñapatakixa tapapanxa siwara lawanakarakiwa utjaraki. Jichhaxa uñakipt'arakiñani amuyt'añataki, k'awnapantixa jisk'a ch'iyara chimpunaka utjchi ukhaxa ch'uqi achuxa tantiyunakakiwa achurakini, ch'iyara chimpunakatixa jach'pachanakachi ukjaxa suma marañapatakiwa, ch'uqi achunakaxa aski muntakirakiwa jani ukaxa jach'anakawa achurakini.

Liqi liqinakaxa janiwa ukaki yatiyapkistuti, jallu marañatakixa suka patanakaru ukata waña marañapatakisti suka jawiranakarurakiwa tapachasiraki. Ukhamaxa liqi liqina tapapa ukata k'awnapa uñjapxañani, kunjamatixa achila awichanakasaxa amuyt'apxiritayna jallu maraniti jani ukaxa wañamaranicha ukhamarjamawa kawkaru yapuchañatakisa wakichapxiritayna.

Liqi liqinakaxa juyphintañatakixa waljani tantacht'asipxi ukhamaraki alaxa pachansa waliraki liqirt'asipxaraki, kunasatixa pani panixa tutukhawayxapxi ukjaxa yatiyapxistuwa juyphina qallarañapataki.

Liqa liqixa jallumarañapatakixa suka, q’utha, ch’utu patanakarupuniwa k’awnasiraki, jani jalluñapatakixa kawkharusa k’awnasxakiwa. Chhijchhi marañatakixa tapapanxa qalanaka, iwija thaxanaka, cebada tununakapawa utjaraki. Kunapachatixa liqi liqi k’awnaxa ina ch’ixikichi ukhaxa suma marañatakiwa jani suma ch’ixikichi uka maranxa jani suma achuñapatakiwa, ukakiraki liqi liqixa yatiraki. Liqi liqixa sata qallta phaxsinwa (septiembre) k’awnaraki. (Jhilata Martin Huallpa. Provincia Aroma, Santiago de Llallagua).

Ayllunakasanxa uñjatawa liqi liqi jamach’ixa janiwa aliqa inapampaki utjkiti, aski ch’ikhi jamach’itapatxa jiwasaruxa wakt’istuwa yäqañasa, khitisa ukhama yatiyapxistaspaxa, jiwasanakaxa jupanakjamaxa qhanañchapxaraktanti. Yapuchirinakaxa ukjama aski yatiñanakampiwa yapuchastanxa taqi ukanakxa jiwasanakawa amuyasiñasa.

3.1.3. Q’iri q’iri

Jamach’inakaxa jach’a, jisk’anaka kunaymani saminakaniwa utjaraki; maya jisk’a ch’umphu jamach’iwa jisk’a alinakana ukhamaraki quta tutura taypina jalanaqiriwa. Q’iri q’iri jamach’ixa awti pachanwa kawkharu tapachasiñsa amuyaraki. Quta jak’ana jakirinakaxa challwa katuri, tuturanaka, chunku apsurixa sarapxapuniwa, ukanwa q’iri q’irina tapapatxa uñjasaxa amuyaniwayxapxi kunjama maranisa yapuchañatakixa.

Jichhaxa amuyt’añani kunasatixa jisk’a q’iri q’iri jamach’ixa quta uma mawk’a pataru k’awnañatakixa tapachasi ukjaxa jani jallu marañapwa yatisxi. Quta thiyana jakirinakaxa ukjama uñjasaxa pampa umani uraqinakuwa yapuchañwa amuyxapxaraki.

Q’iri q’iri jamach’itixa jallu marañapa amuyxi ukhaxa quta umatxa alayaruwa tapacht’asiraki, jani umaxa tapaparu jurichañapataki. Yapuchirinakaxa yatxapxiwa jallu maranxa quta umaxa taqi tuqiru wali jilararaki, ukhamatxa quta thiyana yapunakuwa jani walt’aykarakiti. Ukhama uñjasaxa yapuchirinakaxa ch’alla uraqiru, qullu iramanakuwa yapuchaña amtapxi, pampa umani uraqinkanxa achunakaxa murayrantxakiriwa jani ukaxa llullpachasa llamaysutaxarakiwa jani ukhamañapatakixa näyra satapxaraki.

Yapuchirinakaxa yaqañasawa uywanakuwa ukjamaraki
quqanakuwa jakawisaru yanapt’atapata.

Paya yatixa jallu maraniti jani ukaxa janicha jallumarakani, jallumarañatakixa pataruwa tapachasi, jani jallumarañatakixa niya umata mawk'a alayaxarukipi tapachasixa, pantjasixa llump'aqa (agosto) phaxsinwa jararasipxi, wasitata amuyt'asipkaspasa suma tantiyasawa tapachasipxi, ukhawa sumxa yatiyasxixa. Jaqixa q'iri q'irina tapapwa suma yatiñatakixa unch'ukipxapuniwa; yatirakiwa kawhiri thayasa jutani; phuthuña, qaxsapacha, chhaqamacha apnaqani; Phuthuña thayaxa juyphiniwa, qaxsapa thayaxa walikiskiwa, chhaqamachixa chhijchhi ukata juyphintaspa ukhamawa luqhitinixa, tapapa uñjasaxa amuyañarakiwa punkupaxa kawksa uñtatasa kunjama maranisa yapunakatakixa ukxa yatiraksnawa. (Jilata Agustin Choque. Provincia Los Andes, Cumaná).

Q'iri q'irina ukhama tapachasitapa uñjasaxa, yapuchiri jila kullakanakaxa jupanakkamawa yatiyasipxi, ukatxa amtapxarataki kawkharusa yapuchañaxa askispa suma pachaparu puquñapataki. Kunamatsa jisk'a q'iri q'iri jamach'ixa tapachasiñatakixa jallumaraniti ukata wañamaranicha ukxa amuyt'pacha.

3.1.4. Jararankhu

Jiwasanakatixa inapampaki qulluna, pampansa sarnaqaskañanixa, janiwa jisk'a uywanakana saranakapa chimpu qhananchanakapxa yatkañaniti, uñjasaxa ukhamakiwa muspart'añani, jani ukasti ñanqachañsa amtakiraksnawa. Ayllunakasanxa kunaymani jisk'a jach'a uywanakawa chimpunakapampixa yatiyapxistu, kunapachatixa tayka jararankhuxa jisk'a jararankhu qallunakxa ananaqxi ukhaxa amuyayistuwa ch'uqi yapuchañaxatapa, ukhama uñjasaxa maya jila kullakaxa laqakiwa amuyaraki.

Jisk'a uywa alinakana uñanchanakapampixa yapuchirinakaxa laqakiwa amuyasi pachaparjama wakicht'asi irnaqañatakixa, jani ukanaka amuykañani ukaxa, yatxatata jilanakana arsutanakaparukiwa phuqhañani, radio ist'asa, almanaque uñxatasakiwa yatipxaraksnaxa taqi ukanakaxa janiwa ayllunakasana sarasarjamaxa yatiykarakstaniti.

3.1.5. Jamp'atu

Yapuchirinakaxa ch'uqitaki wakicht'ata uraqintixa jamp'atu uñjapxi, ukhaxa amuyapxiwa chuqixa pachaparu satataskatapa, ukjamarusa jamp'atuxa yatiyiwa suma ch'uqina achuñapa.

Jamp'atuxa yaqha sutimpi uñt'atarakiwa "mamata" kunapachatixa yapuna jach'a jamp'atunaka uñstixa, amuyapxtwa suma jach'anaka ch'uqixa achuñapa, kunapachatixa jamp'atuxa jisk'anakaki yapuna uñsti, ukjaxe mawk'a llakisipxtwa, pachaxa janiwa askikaniti chhijchhichini jani ukasti juyphichini ch'uqixa t'unakiwa achuni uka amuyapxaraktxa. (Jilata Manuel Alanoca Provincia Los Andes Comunidad Cotusuma).

3.1.6 Tiki tiki

Tiki tikinakaxa jisk'a jamach'inakawa qhullita parkinakana pampana allsusa putupxa wakichasi; putupa punkuruwa qananaka lurapxi, jisk'a qalalanakata maya, paya, kimsa ukata pusi qananaka khuskhaki wakichapxi, suma marañapatakixa jach'pacha qalanakata wakt'ayapxi, ukjaxe nanakatakixa kusisiñawa; Jisk'pacha qalanakata qana lurapxi ukjasti ch'uqi achuxa tantiyukiwa achuraki. Tiki tikitima willka jalsu tuqi putupa alli ukjaxe ancha sumapunirakiwa ch'uqixa achuraki, sajama ukata illampu uñtata alli ukhaxe janiwa askikiti. Jilata Santiago Huallpa. Provincia Aroma, Santiago de Llallagua

3.1.7 Tuyu

Tuyu uywaxa maya jisk'a wank'uru uñtasiriwa, jallu pacha marañatakixa patanakaruwa mistupxi putu lurasiñataki, jani jallu marañapatakisti aynacha jawira jak'anakaruwa putunakapxa allirt'asipxi, jupanakaxa putunakapxa kunapachasa lurapxakiwa. Ayllunakasanxa janiwa uywanakaxa khuskhaki utjkiti. Kuna uywatixa jakki ayllusanxa jupanakawa chimpupa chiqqa yapuchirinakaruxa amuyt'ayapxistu. Jichhunakaxa pampanakana qullunakana utjapuniwa uywanakana manq'añapataki. Yaqhipa pampanakanxa wali jichhuxa aliña yatiraki,

Ch'ixta jamach'ina jichhuna k'awnatapa.

ukawjanakaruwa jamach'inakaxa tapachasiraki, Santiago de LLallagua uksa pampanakanxa ch'ixta jamach'ina tapanakapawa uñjanitarakina.

Ch'ijta jamachixa yatiyapxistuwa, jani jallu marañatakixa jichhu tunu jak'aruwa tapachasi, turpa jallu marañatakisti jichhu chika chikaruraki, ukatxa ancha jallu marañapatakiwa jichhu sirk'aru k'awnixa. (Kullaka Cristina Chura Lequipe. Provincia Aroma, Santiago de Lllallagua).

Uywanakaxa ukhama jiwasanakaru pachaparu yapuchaña yatiyapxistu, amuysipanxa sinti lup'iñjamawa jupanakana qhanañchanakapaxa, ukampirusa musparayapxarakistuwa.

3.2. Quqanakana chimpu unañchawinakapa

3.2.1. Mutu mutu

Yaqhipa ayllunakasanxa mutumutu quqaxa, uta jak'anakana, parki irananakana, chhixwa jak'anakana, thakhi thiyanakanwa niya paya luqa ukch'a jilapxaraki. Mutu mutu quqaxa niya arwija panqaraparu uñtatawa q'illuki panqart'araki, achupasti lip'a arwijakisa ukhamarakiwa achuraki.

Mutu mutuxa panqart'asinxa lip'a arwijaru uñtatawa achuraki

Kawkhantixa ukhama alixa utjkixa ukhana jakirinakaxa amuyapxiwa, mutuxa kunjamasa aliski niya llump'uqa (agosto) phaxsitpachawa uñch'ukipxi yatiñtaki, ukhamarjamawa jiskt'asipxi nayra maraniti jani ukaxa qhipa maranicha ispalla mama satañatakixa. Nayra marañapatakixa nayraqatawa panqart'i, ukhamarusa suma achuqaraki, qhipa marañatakixa qhipakirakwa panqart'i. Kunapachatixa achurxi ukhaxa laq'uwa sarxataña yatiraki, ukata yapuchirinakaxa laq'u marachiniya sapxiwa.

Aka uraqi pachana qamasaxa taqi utjirinakatwa amuyt'añasa.

3.2.2. T'ula

T'ula alixa qullunakana ukata pampanakana yaqha alinakampi chica aliraki.

Uraqinakasanxa kunaymani kasta t'ulanakawa utji: suphu t'ula, ñak'a t'ula, alpachu t'ula, lampaya t'ula; janiwa taqpachxa ayllunakasanxa utjkarakiti; t'ulaxa utjapuniwa chhixwa thiyana samata yapunakana ukhamata jiwasanakana amuyasiñataki; t'ula alixa jisk'anaka jach'anakawa jilaraki. Provincia Pacajes ukata Ingavi pampanakanxa t'ulaxa wali jach'anakawa aliraki, niyasa maya luqa ukch'anakawa jilapxi.

T'ula alinakaxa askiwa phayasiñataki, ukampirusa t'ulampi t'ant'a qhathiyataxa suma q'aphiniwa qhathiraki. Walja t'ulanaka phatt'apisixa chinu

chinu (fardo) wakt'ayapxi qullqiru aljasiñataki, t'ula alinakaxa uñjañaspawa ukhamaraki amuyañaspawa jani pata uraqinakana tukusiñapataki.

T'ula alinakaxa sata qallta phaxsinwa panqaraña qalltapxi, taypi sata phaxsina achuqapxaraki; uka pachanakawa yapuchirinakaxa suma maraniti, nayra maranicha jani ukaxa qhipamaranicha ukanakxa jichhakamasa amuyapxaraki.

3.2.3. Qariwa

Qariwanakaxa qullu iramanakana pampa uraqinakanwa niya maya metro (1 m) ukch'a jilaraki, kimsa kutiwa panqaraña yatiraki. Panqarapxarakiwa sata qalltata jallu qalltakama. Qariwa alixa nayraqata suma panqart'i ukxa nayra marañapa yatiyistu, ukhamaxa nayrt'añawa ch'uq'i satañaxa, qariwa panqaratixa qhipt'i ukhaxa qhipa marañapa yatiyaraki.

Qariwanakaxa puruma qallpanakanxa wali qillukiwa panqart'iri

Qariwa alixa, nayra maraniti jani ukaxa qhipa maranicha uka yatiyistu. Apilla ispallana achuñapatakixa qariwaxa ina q'illukipuniwa walpuniraki panqart'iri, ukjaxe suma achuñapatakiwa sapxarakiwa.

3.2.4. Sank'ayu

Kunaymani waraqunakawa uka qalarara parkinakana ukhamaraki pampanakansa jilapxi; jilpachaxa wila chupika saminiwa panqarapxi, achupaxa sank'ayu sutimpi uñt'atarakiwa, uywa awatirinakawa qullu parkinakana sank'ayu k'ilaqasaxa manq'aña yatipxaraki, sank'ayuxa jach'pacha ch'uqi mamunk'u¹⁶ ukch'anakawa achupxaraki.

Sankayuxa qala t'ula taypinakanwa achuraki

Ayllunakasanxa nayra marañapatakixa waraquxa nayrt'iwa panqaraña, ukatwa ch'uqixa nayraqata satasiña, sank'ayuxa qhipa marañatakixa qhipt'arakiwa panqaraña, suma marañatakixa achunakapaxa suma puqurt'apxaraki ukwa yatiyapxistu, (Mamani, 2002: 129), laq'untatachi ukjasti ch'uqixa laq'untarakispawa.

Kunapachatixa panqarkiriru jani ukaxa niya achuqañaki ukjaru juyphsuwayaspa ukhaxe ukhamarakiwa ch'uqi ispalla yapunakarusa juyphixa jani suma achuykaspasi.

3.2.5. Q'utha

Q'uthanakaxa qullu ukata pamapanakanwa jilapxaraki, askirakiwa phayasiñatakisa; jach'a, jisk'a, qachu, urqunaka ukjamawa utjakiraki; janiwa inaki alkarakiti, walisuma panqart'i ukaxa suma marañatakiwa ukwa unañcht'ayapxistu, uka maranxa chh'uqixa askinpuniwa

¹⁶ Mamunk'u, ch'uqixa panqari ukatxa jisk'apacha chuxña achuraki ukaruwa mamunk'u sutichata, yaqhipa ayllunakanxa tiqi tiqi, mak'unku sutinirakiwa.

Q'utaxa qala uraqi qullu pampanakanwa uñjataraki.

achuntarakiri; lapaka phaxsikamati qhut'axa juk'aki niyasa nakharatjama achxi, ukhapachaxa juyphi ukata waña pachanakawa utjaspa, yapu satañasa mawk'a qhiptayañawa (Tapia, 2012: 193).

Janiwa ukakikpachati juk'ampi alinakawa yatiyapxistaspa, yapuchirinakaxa niya llamayu phaxsitwa pacha uñch'ukiña qalltaptanxa chakana, thaya, qinayanaka, uywa, quqanaka yapuchañatakixa.

3.3. Alaxa pachana uñanchawinakapa

3.3.1. Phaxsi

Aka uraqina jakirinakaxa arumanakawa phaxsi, warawaranaka, uruxa willka tata ukata, juk'ampinaka uñch'ukiptana, alaxa pachana walja niya uraqisaru uñtatanakawa utxaraki (planetas) ukanakana utjatapa yatiptanwa, taqi ukanakaxa jani uñjkayanakawa.

Jiwaspa yapuchirinakatakixa phaxsi mamaxa aruma urunaka uñstatapatxa maya jach'a uñanchawiwa. Kuna pachanakasa yapuxa luraña ukhamaraki jani lurañaki ukwa phaxsi mamaxa yatiyapxistu, janiwa ukhamaki urusa arumasa uñstkiti, pachaparjamawa alaxa pachanxa unxti. Amuyañasawa alaxa pachana, aka pachana, manqha pachanxa janiwa ina ukhamaki uchatakiti taqi utjirinakaxa pachaparuwa unxti, ukhamarjamarakiwa achachilanasaxa qhipa nayra uñtasawa sartapxiritayna. Yapuchiri jilatanaka kullakanakaxa phaxsina askitapata yatxatasaxa suma sarayapxi yapuchañatakixa.

Jichhaxa kunatsa yapuchirinakaxa phaxsina unuqiparjamaxa yapuchapxpachaxa, kunatsa phaxsixa uñch'ukitapacha, chiqapuniti yaqhipa urunakaxa phaxsixa yapunakaruxa jani walt'aykpacha.

Nayra tunu achila awichunakasaxa yapunaka lurañsa jani lurañsa phaxsi uñkatasawa tantiyt'awayapxi. Jichhaxa kunatsa jayri, jayp'u sunaqi, urt'a, willjta sunaqixa utjpacha ukanaka yatipxañasawa, aka jakawinxu uraqiru, ispallanakaru ukjamaraki illanakaruxa kamachpachasa.

3.3.2. Wara waranaka

Yatipxañasatakixa nayra tunu achachilanakasaxa warawaranaka uñtasawa arumanakaxa sarnaqapxiritayna. Warawaranakaxa qhananchapxarakiwa kunjamanisa yapuchañanakaxa ukatxa kunapachasa juyphintani.

Nanakaxa Curusa phistanwa uñchukipxta (3 de mayo), chika aruma urasapuniwa curusa chiqa sayt'i, suxta qhana pacharuxa (06:00 a.m.) jalantxi, yaqhipa pachaxa kutt'arakiriwa, ukata kutirpu¹⁷ maraniwa kutirpuwa satasiñaxa askiniwa sasawa wakichasipta". (Jilata Manuel Alanoca Prov. Los andes Cutusuma).

3.3.3. Qutu

Kunapachatixa qutu warawaranakaxa janira pusi urunaka mara t'aqa phaxsita (4 de junio) saraqkipanxa uñstapxi, ukhaxa nayraqatawa ch'uqixa yapuchañaspa. Kunapachatixa pusi urunaka mara t'aqa phaxsinxa (4 de junio) qhipata uñstaspa ukjaxa qhipa marañapa qhanañchistu. (Jilata Juán Machaca. Prov. Los Andes, Cutusuma)

Qutuxa yaqhipa maranakaxa ch'imikiriwa, jichha maraxa tantiyunakakiwa, ukaxa amuyayistuwa maranxa askiskaniwa, qutu warawaranakaxa jach'anakachi ukaxa aski suma jach'anakawa ch'uqixa achuri. (Jilata Manuel Alanoca, Provincia Los Andes Cutusuma).

17 Kutirpu, maya yapuruxa mayampi sataskasmawa pachpa ispalla, sañani jichha maratima chuqi yapuchatachinxa qhipa maraxa ch'uqixa yapuchatakiskaspawa, jilanaka kullakanakaxa kutirpu yaputapatxa mawk'a jilpacha wanumpiwa wanunchapxaraki, janiwa ch'uqiki ukamaxa kutirputakaspati ispalla apillasa ukhamaxa yapuchatarakispa.

3.3.4. Wayranaka

Kunaymani sutini uñt’ata wayranakawa utxaraki: qaxsapa, phuthuni thaya, juykhu thaya, qallana thaya, awti pachanxa thayanakaxa askirakiwa. Yapuchirinakaxa awti pachanakana waña juyranaka jawq’usupxi uka jawq’suta juyranakawa aski thayampi khuyurañaraki. Jani thayana apayasiñataki jani chiji utjañapatakixa, qutana challwa katurinakaxa suma uka thayanakxa uñt’apxaraki.

Uraqiru jani walt’ayiri thayaxa utjarakiwa, yapuchiri jila kullakankaxa kunasatixa juykhu thaya utjki ukhaxa janiwa ch’uqi yapxa tharu, pillchhupkiti ukata qawapkarakisa, kunatixa ispalla mamaxa jani nayraniwa achuspa; uka juykhu achunakaxa janiwa askikarakiti jathatakixa. Ukhama thaya utjipanxa irnaqañaxa suyt’xañawa jani ch’uqi ispallaru ñanqhachañataki.

Juykhu thayaxa inti jalsu aynacha tuqita juti, janirakiwa ancha ch’amampi jani ukasti turpakiwa phust’asini. Yapuchktana ukhaxa ch’uqi muntunaruxa janipuniwa jisk’a tutukanakampixa sarxatayañati laqakiwa imantañaraki, ispallana ajayupa qamasapawa jalaqawayaspa. Uka jisk’a thaya tutukanakaxa saxranakata uñt’atawa.

3.3.5. Willka

Yapuchirinakjamaxa willka tataruxa yapu irnaqañatakixa uñkatt’asipxapuniñasawa, willka tataxa yaqhipa pachanakanxa kurmimpi muyuntatiriwa, ukhamaxi ukhaxa ispalla achunakaruwa jani walt’aykarakiti.

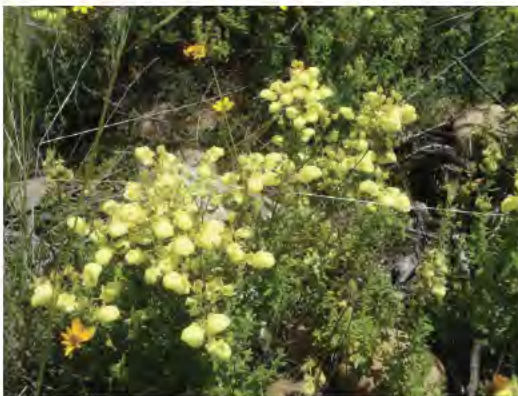
Pachanakaxa ch’uqi achunakaruxa usuntayarakiwa, willkaxa kurmimpi muyuntataxi ukapachaxa janiwa ch’uqi yapuxa unuqiyañakiti, ch’uqi achunakaxa ali jakanakwa jisk’anakaki achurakiri, jani ukaxa sañani jank’ararakiwa, ukampirusa ch’uqixa janiwa uraqi manqhankiti, laqankatapatxa inti lupixa ch’uqi achuruxa ch’uxñarayiwa, intixa kurmimpi muyuntataki ukjaxa asiyaja sutimpi uñt’atawa, ukampirusa chikata ch’uqi achunakaxa uraqi manqhankaskarakiwa, yaqhipanakaxa janiwa suma achkarakiti mawk’a qhachharakiwa tukuwayxaraki. (Jilata Eduardo Limachi. Provincia Omasuyos Tajara).

KIMSIRI PHAT'A

Thuqt'añasa, phust'añasa
pachapaniwa

1. Pachaparjamawa thuquñasa phusanakasa aptaña

Aski thakhinakawa ayllunakasana utjasipkistu ukhamarjamawa kunaymani saranakasaxa wakicht'ataraki, k'uchirt'awinaka ukata phust'awinakasasa. Jallupachanxa qullusa pampasa chuxñakiwa uñtasiraki, yapunakasa aski sumawa panqart'araki, aylluna qamirinakarusa chuymanakapsa k'uchirt'ayarakiwa ukata qhanarayarakistuwa, jilatanakaxa yapunakapa uñjt'asirixa sarapxapuniwa; pinquillu, tarqa ukata chaxi phust'asisa yapunakaru k'uchhirt'ayasa muyt'aniwayapxi.

Jallupachanxa pampanakana, parkinkanxa jisk'a jach'a alinakawa ch'uxñaki panqart'apxi kunaymani saminakani panqart'apxi. Prov. Omasuyos Huatajata, Julli: Honorio. Limachi. 21/03/2013.

Phust'awinakasaxa jallupachataki awtipachatakiwa pachaparjamawa wakt'ayata, thuqt'añasa ukhamaraki kusist'añasa. Jallupachatakixa pinkillu, tarqa, musíñu, chaxi, awtipachatakisti siku, qinaqina, pífano phust'asipxiritayna; Achila awichanakasaxa tunqu, jupha, cebada ukanakatwa k'usxa wakicht'asipxiritayna. Kusist'añatakixa jupanakpachawa qapusa ukata sawusina isinakapxa aski saminakani k'achacht'asa lurt'asipxiritayna.

Ayllunakasanxa wawanakasa jach'a jaqinakasa taqpachaniwa thuqt'iri, kusist'irisa phusawínakaruxa sarapxiritayna, ukhamarakiwa suma jach'a chijllt'ata achunaka apthapisinxu manqt'asipxiritayna; jiliri mallkunakawa pachamama, uywirinaka, achachilanaka taqpachaniru jawillt'i, mayt'asiñataki aski qamart'awixa utjañapataki.

Uñjt'arakiñani kuna pachanakasa wakicht'apxiritana.

Paya uru saraqata anata phaxsina ismallana urupa (Candelaria)
Paya uru saraqata llamayu phaxsina, kamaniwa irpaqaniña pilluñataki (fiesta de la Cruz)
Paya tunka mayani saraqata marat'aqa phaxsina (mara T'aqa)
Paya urunaka saraqata llump'aqa phaxsina pachamamaruwa luqtaña, uraqiruxa maya misawa wakichaña manq'ayañataki ukhamaraki umt'ayañataki.
Uka pachanxa uñch'ukitarakiwa; nayra, taypi, qhipa, maranaka amuyañataki.
Paya uru saraqata lapaka phaxsina jiwirinakata amtasíña.

2. Ayllunakana saranakapa

Nayra pachanakana ayllunakasanxa; yapu, utachaña, uywanaka awatiñana, juyra apthapiñana ukata juk'ampinakanwa yanapt'asiñaxa utjana; ukampirusa ayni ukata mink'a ukxaruxa utjarakiwa sataqa, waki, chikiña ukanakampiwa purapata maynita maynikama yanapt'asipxiritayna.

Aymara ayllunakana amuyupanxa yanapt'asisa sarnaqañawa utjatayna, jupanakpachawa maya ayllunxa waytt'asipxi jani maynixa kunansa aynacht'añapataki, purapatawa chacha warmi lurawinakampixa yanapt'asipxiritayna (Complementariedad). Jupanakaxa taqiniwa yapu, uywani, utanipxarakina, maynita maynikama yanapt'asisaxa taqi amtawinakawa phuqhasispa, ukatxa taqinisa utjarinipxsnawa (Soza, 2012: 44). Ukhamaxa aymaranakanxa paya amuyuwa utji: mayaxa purapata yanapt'asiña, payaxa masisarukhuyapt'ayaña, khuyapa katuqasaxa ukhamarakiwa yanapt'axañaraki, ukjawa aski maya ayllunxa suma qamañanixa.

Purapata yanapt'asisaxa ch'amañchasiñawa, jichuruxa nayataki, qharurusti jumatakiraki uka amtanakampiwa irnaqañatayna, uka yanapt'asiña taypinxa purapata phuqhasiñapi utjanxa, jani ukhamakaspa ukhaxa jani wali jaqita uñt'atasnawa.

Kuna pachatixa jani askina jikxatasi uka pachawa jaqi masisaruxa khuyapt'ayaña, ukata yanapt'añaraki, ukhama utjipanxa janiwa maynixa llakiskarakiti amtarakiwa maya qhipurunxa ch'amampiwa khuskhachasiñataki yanapt'xarakini.

Markanakata jaya ayllunakasanxa, jiwaspura yanapt'asiñawa utji ukjamata suma qamawi, jiqhatañataki; jach'a markanakanxa janiwa uka yanapt'asiñaxa utxarakiti, aynjasiñawa utjaraki, ukaxa qullqunita jani qullqinitawa ukanxa uch'ukisiña utjaraki, sapa mayniwa t'aqa t'aqa sarnaqxapxarakini, ukhamarusa taqi tuqita sarthapitapxarakini, saranakasa jiniwa kuskhakiti sapa mayniwa kunaymani sarawinipxi.

Jichha urunakanxa thuqt'añatakixa jiwasa lurt'ata isinakampiti jani ukaxa mayt'ata isinakampicha thuqt'apachatanxa.

*Ch'uqi llamayunxa taqiniwa utankirinakaxa yanapt'asiptana. Julli:
Justino Callisaya*

2.1. Ayni

Yanapt'asiñanakaxa jiwasanakana jakawisa taypinxa aski sarawa, laqakiwa kuna irnaqañansa jila, kullaka, wawa, tawaqu, waynanakaxa jasakwa jikikiptayapsna, ukatakiwa kuna irnaqañatakisa aynjt'asirixa sarañapuni maya qhipuruna yanapt'asiñataki.

Aynixa jiwasapura irnaqawinakana yanapt'asiñawa, khititixa jutki maya utachawiru aynjt'asiri, ukhamarakiwa utachawiparuxa jani ukaxa yaqha irnaqawiparusa sarxañarakiwa, ukjamatwa maya ayllunxa wakisi jakañaxa, khuskhaki jiwasapura yanapt'asisa. Aynjt'asiñatakixa janiwa achikatakiti chuymasankiwa aynjt'asiña ukata ayni phuqhañasa.

Jichhaxa sarawayañani kunajamasa yungas junt'u markanxa aynajt'asipxi kuka inalmama wachunakata k'ichsuñataki. Yungas junt'u uraqinakaru puriñaxa wali ch'amakaspasa ukjama amuyayistu, thakhipasa llakisiyarakistuwa, laq'unakapasa sintpinwa axsarayistuxa ukjama pata pampana jakirinakaxa amuytanxa. Yungas aylluna jakirinakaxa axsart'apxarakiwa pata suni pampanakana jakañxa. Jiwasanakaxa yatitaptanwa utjawisanakana saranakasarjama jakasirixa.

Kuka k'ichiñaxa¹⁸ kullakanakankiwa, chuntampi masiñasti¹⁹ (deshierbar) jilatanakana irnaqañaparakiwa. Kullakanakaxa sapuruwa kuka k'ichiri sarapxi aynajt'asiñataki, kuka yapu taypinakanxa utjapuniwa maya paya sikili²⁰ quqaxa ukhamaraki chujllu utasa ch'iwirt'asiñataki.

Sataqanxa yaqha kasta ch'uqinakampiwa sataqt'ayasi.

Kawkiri kuka yapunitixa k'ichkanixa, sikili quqaruwa janq'u mantilampi janxat'asi uka janq'u mantila uñjasawa k'ichirinakaxa aynjt'asiri sarapxi, aynjt'asiri k'ichirixa mirintapampiwa sari, urunxa maya k'ichirixa suxta t'imi²¹ kuka (medida de cosecha de coca) k'ichiñapawa. Kunapachatixa maynixa kuka k'ichxanixa ukhamarakiwa yanapt'irixa sarxañapa. Ukhamawa yungas junt'u markankiri jila kullakanakaxa yanapt'asiñxa yatipxaraki. Jichha pachanakanxa uka saraxa chhaqtaskiwa qullqitarakwa jayp'ukamasa k'ichitaxaraki.

Pata thaya ayllunakanxa yapu lura, utacha, thuqt'añansa, jaqichasiñana ukata mallku lurañansa utjapuniwa aynjt'asiñaxa. Aynjt'asiwinxa janiwa maya jaqixa ch'amapampiki aynjt'askaspati; uywa ukata juyranakampisa aynjt'asirakispawa. Uñjatarakiwa jach'a yaputa ch'uqi apthapiñataki, yapuchirixa maya qala kayutaki (asno) khumunispaxa qarispawa, uka uñjasaxa mayni ayllunkirixa qala kayupxa laq'akiwa mayjt'ixa aynjt'aniñapataki. Llamaykanixa ukapachaxa ukhamarakiwa qala kayupxa irpanxarakini ayni phuqhañatakixa.

Aynjt'asiñaxa askiwa jiwaspura ch'amacht'asiñataki.

18 K'ichiña, warminakapuniwa wachunakata kuka k'ichipxi. Sapa kuka alita laphinakapawa k'ichiqapxi, yaqhipa jani suma k'ichirinakaxa aliqakiwa siq'suñia yatipxaraki, kukana nayranakapa usuchjasa.

19 Masiña uka irnaqañaxa chachanakawa kuka wachunakata qursupxi. Kuka k'ichiñatakixa wachunakaxa suma qursutañapawa. Yaqhipanakaxa corear sapxarakiwa.

20 Sikili, maya quqawa niyasa pakaya uñtatawa jisk'anaka achuraki, sikili quqaruxa awayu chinkatasawa jisk'a wawanaka ikt'ayasiñatakixa jani laq'unakana achjañapataki.

21 T'imi, suma quma mantila thixniru (cintura) chinkatasipxi uka mantilaruwa maya suxta (6 libras) ukha kuka laphinaka tantapxi.

2.2. Mink'a.

Ayllunakasana irnaqañanakaxa maya mayawa utji ukhamarjamawa munasi yanapt'ayasiñaxa laqaki tukt'ayañataki. Utankiri jilatampi kullakampixa jach'a irnaqawinichi ukjaxe achikt'asiwa irnaqt'iri maya paya jalajala jilata jani ukaxa kullaksa laqaki irnaqt'irinaka. Mink'axe saña muniwa achikt'asiña, irnaqatapatxa juyrampisa jani ukaxa qullqisa payllt'xaña.

Jach'a yapu lurañatakixa achikt'asiniñawa mayni kullaka ch'uqi iluñataki, mayni jilata wanuñchañapataki, tukt'ayasaxa payllt'awayxañawa yanapt'atapata. Yapu irnaqañatakiwa jilpachxa mink'xa achikt'ataxa; iluña, k'upha, satañataki, tharuñatakisa uka pachparakiwa qawañatakisa (Mamani, 2002: 126). Mink'asirinakaxa yatipxiwa khiti jilata kullakasa sumpacha jala jala irnaqirixa juparuwa achikt'asiña yatipxi, maya ayllunxa jila kullakanakaxa uñt'atawa.

2.3. Sataqa

Saranakasaxa yanapt'asiwinakaxa maya mayawa utjasipkistu, khitinakatixa jach'a yapunaka yapuchapxi jupanakaruxa yanapt'iriwa sarapxi, jichha jaqichasita wawapa, ayjaru, kumpari ukanakaruwa chuymapata maya pusi jani ukaxa jilpachsa sataqaña yanapt'atapata yatipxaraki.

Yapunixa wawaparu, ayjaruru jani ukaxa jak'ankiri wilamasiparuxa jathapampiwa sataqi, mayaxe utjarakiwa sataqañatakixa, yapuniwa yanapt'iriruxa yatiyi jatha apasiniñapataki. Khitinakatixa yapunxa sataqanichi ukhaxe tharuñana ukata qawañana yanapt'irixa sarañapapuniwa.

Ayllunakasaxa jichha jaqichasitaruxa awki taykaxe taqi kunana yanapt'i, taqi yapunakaruwa sataqani. Machaqa jaqixa sataqanakatwa juyranaka apthapisisaxe manq'aña imasipxi, jathataki, ch'uñu, tunta, kaya ukanaka lurañataki.

Ukhamarakiwa chikiñaxe ayllunakasana utjaskaraki. Yapuchañana yanapt'iriruxa janiwa payllkiti, maya paya sukanakwa chikiqaña yatipxi yanapt'atapata ukhamarakiwa wawanakaparusa chikiqaña yatipxi.

2.4. Waki

Yapuchañanakanxa maya khuskhata yanapt'asiñaxa utjaskakiwa, wakixa jiwasana sarasawa. Yapuchañatakixa paya utakuñawa (dos familias) aruskipt'apxi, uraqinixa qhullita sataña yapu uchañapa, mayni utakuñaxa jatha uchañaparaki. Satañatakixa purapatwa lurapxi; tharuñana, qawañanxa panpacha utakuñawa irnaqapxi. Kunapachatixa llamayu pachaxi ukhaxa maykipa jani ukaxa paykipa sukanakatwa llamaysusipxaraki.

Ch'uqi waki yaputxa paya sukakama llamaysusipxani.

Maya yapuchirinxaxa jathaparakiwa pist'axarakispa, ukhamata wakichata uraqiru jani amtxaspati yapuchaña. Mayni utakuñanxa jathapaxa jilsuskarakispa qhullita wakichata uraqipawa jani utjarakispati ukhama uñjasaxa mayni jila kullakawa aruskipt'iri sari waki yapuchasiñataki.

Ayllunakasanxa kunaymani yanapt'asiñanakawa utjaraki: chikiña, waki, phawaqaña, ch'amjt'asiña, mant'asiña, turkt'asiña, mayt'asiña uka saranakampiwa qamasipxtanxa.

3. Phaxsina saranakapa

Yapuchiri uywachirinakaxa yatipxtanwa kuna pachanakasa suma achuysna ukata miraysnasa ukanakwa alaxpachata phaxsi mamaxa qhanañchanistu ukarjamawa yapuchiri uywachirinakaxa yapu lurañxa jani ukaxa uywanaka mirayaña yatiptanxa, phaxsixa suma unch'ukiñawa alinakana ukata uywanakana askina jakañapatakixa.

Pata sunina qamasiri jilata kullakanakaxa saranakarjamawa phaxsina uñanchanakapxa yatipxi, sapxarakiwa almanaque wakichataxa pantjasiyatapa. Ukhamarakiwa yaqha yatxatiri jilatanakaxa amuyt'apxiwa, phaxsixa askiwa jakawisataki askitapa, jupawa ch'amaka arumanakanxa qhantaniraki jiwasanakaru qhanancharakistuwa. Phaxsixa warmiru ukata

qullqiru chiqanchatawa, ukhamaraki saraksnawa jupaxa phuqhanchasiwa qhanampi (inti) ukawa saña muni ch'amakampi qhanampiwa phuqhachasi (complementariedad). (Chambi, 1997: 80) Aka qhanañchat'arjama wakt'ayañani jani achunakasaxa usuta puquñapataki.

3.1. Jayri llullu phaxsi [luna nueva]

Jayri arumaxa ch'amakatapatxa, janiwa phaxsixa uñjañaxiti, uka jayri uruti yapuxa laq'ampi allkatatachixa janiwa suma achkaspati, nayra t'uxunaka, juykhunakawa, ukhamakiwa chuqisituxa achurakiri. (Jilata Genaro Pari Provincia Omasuyos, Cachi Lipe).

Jayrinxa phaxsixa janiwa arumaxa jalsxiti ch'irmt'iwa. Maysatxa saraksnawa uka arumaxa phaxsixa janiwa uñstkiti, q'ara urukiwa willjta qhana pacharuwa mawk'ita jalanta tuqina phaxsixa uñstarati. Yapuchirinakaxa sapxiwa jayrinxa yapunakxa irnaqasipksnawa, q'ara urunwa jani askikiti irnaqañaxa. (Kullaka Elena Choque. Provincia Omasuyos, Suañaca).

Phaxsixa jayrinxa chhaqtxiwa intikiwa jakxi, uka urunakapuniwa uywanakaxa katuyaña qachu wawachañapataki. Yapuchawi tuqinxaxa janiwa jawasa, chuqixa yapuchañakiti alikiwa alintaskiri, ch'usa saphiratakiwa suka pataru jank'ariri, ukhamarusa jisk'anakakiwa achurakiri, cebada sataxa askiwa achuntanixa. (Jilata Agustin Choque. Provincia Los Andes Cumaná).

Cebada achuxa mut'ikiwa pachapana yawsuñataki

Jayrina satata, jat'itasa (tharuña) juykhukiwa achuri, laqarukiwa saphiriri. Uka jat'iñanxa uraqiwa manqhatpacha unxtayata, ukatawa jani walt'aykiti. Qawañanxa janiwa sukaxa unxtayatakiti jani ukasti suka jawirata laq'ampi allkatatakiwa, jayri urunaka yaqaptxa janirakiwa uka urunakaxa qawapkti. (Caytana Apaza Mamani Canton Warisata provincia Omasuyos).

Qhanañchañani: domingo aruma phaxsixa janiwa mistkaspatti, lunisa uruwa jayrixa, martisaxa q'ara ururakiwa ukaxa saña muniwa paya uru yapunakaxa janiwa irnaqañakiti yaqhipanakaxa jayrinxa irnaqasipkarakiwa.

3.2. Jayp'u sunaqi [cuarto creciente]

Jayp'u sunaqinxa phaxsixa chikatakiwa mistunxi, uka uruxa janirakiwa lurañakiti uka uruxa suyaqañawa, paya uruwa suyt'añaxa, ukanti lurataxa ch'uqixa llulluki, t'unakiwa achurakini; phaxsi mamaxa janiwa suma puqt'ata mistunkiti. (Jilata Genaro Pari. Prov. Omasuyos Cachi Lipe).

Qhananchañani: domingo uruwa phaxsixa chikataki uñsti, ukhamaruxa willka tataxa chhaqantawayxiwa, lunes uruwa yapuxa janiwa lurañakiti.

Ch'uqixa ali jak'ana achuratakiwa

3.3. Urt'a [luna llena]

Phaxsixa maypachawa mistuni, ukata qhiparmanthixa quta patanwa qhantatiraki, quta wayt'u satarakiwa, uka uruwa jani askikiti yapu irnaqañaxa, maysata saraksnawa uka uruxa janiwa yapu uraqixa unxtayañakiti; kimsa marawa uraqixa

q’ala naksuta, usuntata uñjasipa, janiwa achunakasa suma achxaspati ukanakawa amuyaña. (Jilata Genaro Pari. Prov. Omasuyos Cachi Lipe).

Urt’anxa janipuniwa lurañati, yamakisa quta urt’anxa; jayp’u tuqiru nayraqataxa willkampi phaxsimpiwa uñkatasipxi, ukata qhiparmanthixa phaxsixa jalanti intixa jalsurakiwa, ukawa quta urt’axa, sañani jichha jayphuxa urt’aspa, qhiparmanthixa quta urt’arakispa. Uka urunakawa jani yapuxa irnaqañakiti. (Kullaka Elena Choque provincia Omasuyos Suañaca).

Urt’anxa intixa jalantaraki phaxsixa jalsuniraki ukjawa uñthapisipxi, uka urunakaxa janirakiwa ch’uqixa lurañakiti ukhamarakiwa jani walt’ayirikiti. (Kullaka Caytana Apaza Mamani Provincia Omasuyos, Warisata).

Qhanañchañani: domingo jayp’uxa phaxsixa jalsunispa, willkaxa jalantarakispa uka uruxa yapunakaxa irnaqataskaspawa urt’atapata. Lunes uruxa willkaxa jalsuni phaxsixa quta pataruwa uñkatasipxi, uka uruwa quta urt’axa, yapunakaxa quta urt’anxa janipuniwa irnaqañakiti.

3.4. Qhantati sunaqi (willjta sunaqi)

Qhantati sunaqi, uka uruxa askipuniwa yapunaka irnaqañatakixa. (Jilata Genaro Pari. Prov. Omasuyos Cachi Lipe).

Phaxsixa chikatakiwa mistuni, janirakiwa yapunakaruxa ancha aynacht’aykarakiti. (Jilata Agustin Choque. Prov. Los Andes, Cumaná).

Qhanañchañani: domingo uruxa willkaxa jalsuni, phaxsixa chika alaxa pachanwa jikxatasi, uka uruwa yapuxa jani irnaqañakarakiti. Jichhaxa ayllunakamanxa saranakarjamaxa sarayaptana kunapachasa yapunakaxa jani irnaqañaki, ukhamaraki kunapachasa suma urunakaxa yapu irnaqañatakixa, jiwasa saranakasarjama yatiptana.

Suma qamañatakixa ayllunakasanxa purapatwa yanapt’asiptanxa.

3.5. Juykhu thaya

Yapuchirinakana saranakapaxa janiwa qhuskhakiti, ayllunakaxa kunaymani uraqinakana utjnuqatarakiwa: pampana, quta thiyana, qullu taypinakana qamapxtanxa. Quta thiyana qamirinakatakixa juykhu thayaxa Illimani inti jalsu tuqita jutarakí, yaqhipa allunxa Wayna Potosi jach'a khunu qullu tuqitarakwa jutarakí.

Yapuchirinakatakixa juykhu thayaxa jani aski thayata uñt'atatawa, ispalla mamaruwa juykhuptayi, juykhu ch'uqinakaxa janirakiwa jathatakixa askikiti.

Juykhu ch'uqinakaxa

Chukiyawu tuqita thayaxa jutki ukawa jani walikarakiti, maya maraxa mayurukiwa paya ch'uqi yapu satanta, nayriri satanxa janiwa kuna thayasa utjkanti, qhipa satanxa chukiyawu uksata thayaxa phust'ani ukhamata uka ch'uqi yapunxa janiwa suma achkiti, q'ara q'arawa misturi, alixa jilaskarakíwa, jisk'a jank'akiwa achuraki. (Kullaka Caytana Apaza Mamani Provincia Omasuyos, Warisata).

Jiwasaxa jani amuyasisakiwa juykhu thaya, asiyajana ch'uqi yapu yaqhipa urasaxa lurtanxa, kunapachatixa ch'uqi achunakaxa achurki ukhakiwa amuyasitaraki.

Asiyajaxa willkaru kurmimpi muyuntatawa, uka pachaxa jani yapuxa irnaqañakiti. Juykhu thayaxa inti jalsu tuqitwa jutaña yati, uka pachanxa janirakikiwa ch'uqi yapuxa irnaqañakiti, jisk'itanakakiwa ali jak'aru chunxatata achurakiri. (Kullaka Elena Choque Prov. Omasuyos Suañaka).

Thayaxa natakixa aski chimpuwa, phuthuña thayaxa Sajama qullu tuqita jutiriwa, uka thayaxa janiwa walikiti, suyt'xañawa sataña, tharuña, qawañansa; ukaxa nayatakixa juykhu thayasinxa ch'uqi yapuruxa janiwa walt'aykarakiti. (Jilata Agustin Choque. Prov. Los Andes, Cumana).

*Jank'antata ch'uqinakaka. Prov. Pacajes, Caquiaviri, julli:
Irma Rojas.*

3.6. Jank'a uru

Santa Ines uruxa janiwa ch'uqi yapuxa lurañakiti, jank'a uruwa ch'uqiruxa usuntayi, jani wali urutapatxa jank'ariwa. Maysatxa saraksnawa ch'uqixa jani suma chhijllatatapata uka usuxa utjarakispa. Jilata Agustin Choque. Prov. Los Andes Cumana.

Llamayu pachanakanxa jaqhipa ch'uqinakaxa wali sirk'intatawa uñjasi, khitinakatixa yatxatiri (agrónomos) kullaka jilatanakaxa ukaruxa maya usuwa sapxarakiwa. San Sebastian (20 de enero) nayraxa semana urunakaxa janiwa uraqixa unuqiyañakiti, uka urunakaxa jank'a urunakata uñt'atawa.

Yapuchata ispallanakaruwa usuntayaspa, kunasatixa llamayxtana ukhawa yaqhipa ch'uqinakaxa uñjasi sirk'intata, yatiñasatakixa jank'a urunakaxa janiwa irnaqañasakiti sañani: tharuña, qawaña, pillchaña. (Kullaka Elena Choque. Prov Omasuyos Suañaka).

3.7. Agosto qallta

Nayra achachilanasaxa yatichawayapxistuwa kuna urunakasa yapuxa irnaqaña, khitinakatixa yaqasipktana aski irnaqaña urunaka, jani wali urunakaxa, uñt'asipktanwa saranakxa yapuchañatakixa.

Llump'aqa (Agosto) phaxsixa lakani phaxsita uñt'atawa; ukatwa pachamama, uywiriru, achachilanakaru waxt'asiptana, utanakana suma jakaña utana quri qullqi tapana aski sarnaqaña utjañapataki. Pachamamaxa umata ukata manq'ata awtjatawa, ukatawa maya mesa wakt'ayata manq't'asiñapataki, jaxu (alcohol) umampisa ch'alltataraki. Mayt'asitarakiwa aski achunaka achuñapataki, jani manq'ata pist'añana kamañataki, uywanakasa mirañapataki ukhamaraki utankirinakatakisa jani kuna chiji utjañapataki (Fernandez, 1995: 82). Jichha pachanakanxa taqi utanakanwa waxt'asiña utjaraki.

Agosto lakani phaxsita uñt'atarakiwa, sapa utanakanwa waxtasiña yatitaraki jani kuna chhijinaka utjañapataki. Prov. Los Andes, Cutusuma, Julli: Honorio Limachi

Ukhamarakiwa jach'a munañani arxatiri qullunakarus, maya mesampi, ch'uwampi, chinu aptanipxi machaqa yatirixañatakiwa sarapxaraki, suma ampara ukata amuyu mayt'asiniwayapxi qullaqañataki. Taqi llamp'u chuymampiwa achikt'astana, mayitaraki, amtanaka phuqhasiñapatakixa. Jichha pachanakanxa qamiri qullqini jila kullakanakasa aski sarnaqañatakixa utanakapanxa phuqhayasipxarakiwa.

Utjirinisa jani utjirinisa llumpaqa (agosto) phaxsinxa pachamama uraqisatxa amtasipxapuntanwa, amuyuxa jupana jarphipanwa jakasipxtana, jupawa achunaka uywanaka tuqi jakaña churistu.

Llumpaqa (agosto) phaxsita amthapt'awaytana, juk'ampi amthapt'snaxa, maysaruwa saranukuwayxsna, jichhaxa qhanañt'arakiñani, kunatsa agosto qallta urunakaxa jani yapuxa lurañakpachaxa, llumpaqa (agosto) qalltaxa pachamamana manq'asiñapa umasiñapawa, ukatwa jani irnaqañakiti yapunakaxa. Yapuchirinakaxa janiwa uka urunakaxa satapkiti,

tharupkisa, qawapkisa, ispallanakaruwa jani walt'aykarakiti. Llumpaqa phaxsi qalltatixa, martes uruchixa, sapa martes urunakawa jani lurañakiti mara tukuykama. Machaqa martxa niyasa martes urunakaxa irnaqataxaspawa. Ukhamarakiwa llumpaqa phaxsi tukuya urunakaxa janiwa uraqixa unuqiyañakiti sapxiwa, ukanakaxa jiwasana saranakasarmawawa amuyt'ataraki. Yaqhipa ayllunakanxa uka urunakaxa irnaqataskarakiwa.

Llump'aqa phaxsi tukuya urunakatixa irnaqsna ukjaxa yaqhipa yapunakaxa tukusiriwa. Ichutataxawa maya maraxa ch'uqi sati, uñjasaxa phuchhaparuwa arxayta suyt'apxasmana nayas suytyanxtwa, llump'aqa tukayawa siwa... Tataparawa yatiyatana ukata tatapaxa sarakitanapi, kunas ukaxa kawkhansa agosto tukuyaxa utxatana sasawa satatawayatana, ukata ch'uqixa misturaskiwa, jisk'itanakakiwa jiltaraki ukhamaruwa q'illurawayi, pachparupuniwa tukusi, ukata amuyasta janipuni uka urunakaxa satañatapakiti sasina. (Kullaka Elena Choque Prov. Omasuyos, Suañaka).

Pachamamaru misa waxt'añatakixa wakicht'asiñawa mayt'asiñataki ukhamaraki llamp'u chuymampi waxt'añataki.

3.8. Alma manq'a uru

Yapuchiritakixa ispalla yupunakaxa munata wawapakaspasa ukhamawa achuñapkama uywata. Ch'uqi ispallaxa kunapachati uraqiru iluntanitaki, ukhatpachawa llakisiyi; niya misturani ukhaxa uñjiriwa saraña khulanaka ukata qalanakawa jisk'a alinaku atxasiri, mistuniñapatakixa ch'ama tukuyaraki. Misturipanxa qhillanakampi, wanunakampiwa ch'amaniñapataki jach'ikipaniña, aski alixa thuru laqaki jiltawayañapataki.

Pachanakaxa amuyatapuniwa, payiri uruxa lapaka phaxsina (2 de noviembre) janiwa ch'uqi yapuxa irnaqañakiti (sataña, tharuña), uka uruxa alma manqawa. Sañani miércoles urutixa alma manq'a wakt'awayi ukjaxe, sapa miercoles urunakawa mara tukuykama jani yapuxa lurañakiti.

Jichhakamaxa Provincia Camacho (k'uthini- Ikipuni), Omasuyos (Suañaca-Tajara), Los Andes (Q'arapata- Cutusuma- Cumana), Aroma (Santiago de Lallagua); taqi uka saranakatwa uñakipawayatana. Saranakaparjamaxa phaxsi, thaya, ali ukata uywanakana uñanchanakapa, ispallaru, illaru, pachamama uraqiru, munañani achachilanakaruxa yaqatapuniwa, saranakaparjamawa jila kullakanakaxa arst'awayapxi yatiñasataki.

Qamawisanxa amuyt'añasawa yaqañasawa ukhama saranaka utjatapatxa, uka yatxatanakaxa janiwa jichha pachanaki amuyatakiti, nayra kawki maranakatwa jakasa, irnaqasaxa yatxatawayapxatayna. Amuyayistuwa tunu achilanakasaxa aski yatiñapampixa uraqi, paxsi, willkana unxtawinakapxa suma sarayapxtana.

Jichhaxa jiskt'asiñani jiwasa jichha pachana allichhinakapaxa amuyasipkpachatanti. Tunu achachilanakasaru uñtasina amthapipxañani kuna kasta jaqinakapachansa ukhama qhañanchañatakixa, ukatwa jiwasa wawanakapaxa jach'anchasiñasaxa, thakhinakaparjama sarxataña machaqa amuyunaka sartayañataki.

**Qhana arunxa, saphisawa suma uñakipasiñasa, chuymasawa
llamkt'asiñarakispa ukhakiwa machaqa amuyunakampixa sartatasp
machaqa thakhinaka uñacht'ayañataki.**

PUSIRI PHAT'A

Yapuchañatakixa suma laq'anaka wakichañasawa

1. Kawkharusa ch'uqxa yapuchapsna

Yapuchirinakaxa suma yatisipktanxa, kunjamasa yapu laq'anakaxa wakichaña, ch'uqi, apilla, cebada, jupha, uka achunaka yapuchañatakixa. Yapunaka lurañatakixa janiwa ukakikiti, nayraqataxa arma, yuku, lasunaka, liwkhana, k'uphañanaka, ukata juk'ampinakawa yapuchirinxaxa wakichasiñapa.

Khitinakatatixa yataxatatapki (agronomos) yapuchañanakatxa jupanakaxa sapxiwa taqiwjata qhullita yaputxa maya phuxtu laq'awa apthapiniña, mantila pataruwa taqpacha laq'anakaxa kitthapiña laboratorio ukaru apañataki. Laboratorio ukasanwa yatxatapxi laq'ana qawqha

ch'amanisa kunakasta jani walt'ayiri laq'unakacha utji ukhamarjamawa kunjama ch'amanakampisa ch'amañchataspa, askiti janicha yapuchañatakixa ukanaka yatxatasaxa amuyt'apxi.

Yatxatatatxa ukhamarjamawa qullanakampi yanapt'aña yatipxi, yaqhipachaxa pachamama uraqiruwa ñanqha ch'amani qullanakampi uchapxi, jani amuyasaxa uraqina kunaymani jisk'a laq'unakaruwa jiyarayataraki, uka jisk'a laq'unakaxa askiwa uraqi laq'ana jakañapaxa.

Yapuchañatakixa laq'anakaxa ch'alla, qalarara, suma laq'ani uraqinakawa utji, yapuchaña uraqinkanxa utjarakiñapawa uma, aski alinaka jilasina achuñapataki. Yapuchiri jila kullakanakaxa yatipxarakiwa; kawkhasa suma ch'uqi, apilla laq'axa ukawjanakaruwa yapuchapxi, ch'amañchasa uywa wanumpi, ukata qhillanakampi ukharuxa t'unanaksa apxatapxakirakiwa juyra achuñapatakixa.

Uka wanunakanxa utjarakipi tunka suxtani kasta juyra alinakaru wali suma ch'amanchirinaka (elementos nutritivos): *nitrógeno, fósforo, potasio, oxígeno, hidrógeno, calcio, magnesio, manganeso, carbono, asufre, hierro, zinc, cobre, cloro, molibdeno*. Juntacht'atapxiwa kimsa t'aqanakana: juyra alinakana jilpacha munatapa (*macroelementos*), tantiyu munatapa (*oligoelementos*) ukhamaraki juk'a munatapa (*microelementos*).

1.1. Pampa uraqinaka

Quta iramanakanxa pampa uraqinakaxa utjarakiwa yapuchañatakixa. Quta jak'ana laq'anakaxa janiwa qulluna, pampa ch'alla laq'anakkjamakiti, jani ukasti ñut'u laq'anakawa jani qalani utjaraki. Yapunakaxa llump'aqa phaxsina nayraqatawa yapuchaña. Jallu pachanxa pampa uraqinkanxa wali umampi sayantatawa uñjasi, ukjamarusa quta umaxa yapunakaruwa mantxi, ukatawa achunakaxa nayra apsunitaxi, uma pampanakana achutapatxa janiwa ancha phayt'asitaxa p'ujlaki qhatkarakiti.

Pampa uraqinkanxa wali jallu puri ukhaxa umawa sayanti, yaqhipa yapunakatxa sukanakatwa umaxa jalsxarakiri; jallu maranxa uka pampa uraqinkanxa ch'uqi achunakaxa

murayrantarakiwa²², jani ñusantata achunaka utjañapatakixa, yapuchirinakaxa maya paya kutiwa qawsupxi. Pampa uraqina yapuchañatakixa thurpachawa sata pachanxa sukanakaxa sukachaña qawsuñatakixa ukhamarakiwa yaqhipa ch'alla yapunakatxa jallu pachanxa umawa jalsuña yatiraki, jani ancha achunakaru murayrantañapatakixa uka yapunakaxa qawsuñapuniwa.

Jallupachanxa jawiranaka chiqaxa walja umanakawa qutaru manti, quta umasti yupunakaruwa juk'ata juk'ata makhatanisaxa chhaqtayi, sukanakanxa umakiwa phuqharawayxi, alinakawa suwarawayxi, achunakapasa murayrantawayaxarakiwa. Quta uma ancha makhatanxixa, achunakaruwa jani suma puqurayxiti, llullpacha apsuñaruwa puritaxi. Ch'uqi yapuchiritakixa ch'amawa umata achunaka apsuñaxa. Quta jak'a yapunakaxa nayraqatapuniwa yapuchaña suma puquñapatakixa jani ukhamakaspaxa yappachasa apt'atakixarakiwa.

Yapuchirixa llakisiwa quta uma makhatanitapatxa, julli: Honorio Limachi. 21/04/2013

Pampa uraqinakanxa aynuqanakaruwa yapuchapxi. Prov. Aroma Santiago de Llallagua, julli: Honorio Limachi. 21/04/2013

22 Muraya, pamapa juri uraqinakanwa murayaja utji, murayaxa ch'uqi achunakawa uma laq'anakana ñusanti. Suma ñusantatanakaxa aski manq'askarakiwa, jani suma ñusantata llamaysutaxi ukhaxa umaruwa maya qawqha urunaka uchaña ukhamarusa juyphicht'atarakispawa phayt'asiñatakixa.

Pampanakanxa umani yapunaka ukhamraki ch'alla yapunakasa utxarakiwa. Jallupachana uma jalsuri yapunakaxa achuñapatakixa wali unjañawa, llanujanakawa luraña, suka jawiranakasa paya kimsa kutiwa manqhata qawsuña jani alinakapaxa k'illurañapataki, achunaka suma puquñapatakixa.

Yaqhipa pampa ch'alla uraqinakanxa, janiwa jallupachanakanxa ancha umaxa achunakaruxa aynacht'aykarakiti, makiwa umaxa uraqiru chhaqtawayaraki, jani sapharañapatakikiwa laq'ampi allkat'añaraki. Qawsuñaxa janipuniwa umata jark'añatakikiti, jani ukasti sukatxa ch'uqiwa sapharaña yatiraki uka saphinakuwa laq'ampi allkataña achuñapataki, jani allkatatakaspa ukjaxa saphanakapatxa alinakuwa tukuwayaspa. Apilla, jawasa uka alinakasa qawkatañapunirakiwa jani alinakaxa liwirtañapataki.

Q'arapata, Prov. Los Andes, Santiago de Llallagua, Prov. Aroma pampanakanxa uraqinakaxa wakichatawa ispallanaka satañataki.

1.2. Qullu q'awa uraqinakana

Ayllunakasanxa qullu, jawira, q'awa, pampanakawa utxapxistu. Yapuchirjamaxa suma puruma uraqinakuwa qullu q'awanakanxa picumpi phat'asa wakicht'antana yapuchasiñatakixa. Qullu irmanakaruxa janiwa tractor qhullirimpi qhulliyatakarakiti jani ukasti waka yuntampiwa qhullipxi, kutipxi ukata k'uphapxaraki. Qullu qhata ukata q'awa uraqinakaxa ch'uqi satañatakixa aski laq'achatawa, Yapuchirinakaxa uraqinakxa suma amuyasawa yapuchapxi jani parki uraqinakaxa q'araki qalarara tukuñapataki.

Qullu q'awanakanxa wali purumt'ata uraqinakawa utjaraki, q'awa uraqinakaxa jach'a jichhu, t'ula, q'uwa alinakawa picumpi phat'suniñaraki. Jila kullakanakaxa uraqi jasaki uka pachawa yapuchaña uraqinakaxa qasawi (abril), llamayu phaxsina qhulliña ukatxa picumpisa phat'anxaña, kunapachatixa jalluxa jani purxatxi uka pachaxa uraqixa qhult'awayxiwa, janiwa uraqixa unxtayañjamaxiti.

Ayllunakasanxa uta jak'anakaru qullunakaruwa yapuchasipxtanxa

Llumpaqa (Agosto), sata qallta (Septiembre) uka phaxsinakanwa wakichataxi, phat'ata, qhullita yapunakxa uka pachanakawa khulanakaxa k'uphjanita, japuchjaña, qalanakasa apsunitaxaraki satañatakixa. T'ula, q'uwa tununakawa ninampixa japuchata²³, aski ch'amanchiri laq'a qhillaruru tukuñapataki. Japuchata qhillawjt'anakanxa ch'uqi achunakaxa suma q'umakiwa achurakiri, ukhamarusa qulluna achuri achunakaxa suma p'ujasawa qhathiraki.

Q'awa uraqinakata jani suma laq'axa aynacharu saraqañapatakixa sukxa q'ichhuruwa liwghanampi waysupxi. Q'ichhuru waysuta sukatxa jani ancha jalluxa purki ukapachaxa janiwa laqaki jallu umaxa jalaqkarakiti, pachparuwa laq'axa katuqi uka amuyumpirakiwa ukhama sukachata. Jallupachana uñjirixa saraqañapuniwa, alaya tuqinakatwa wali umanakaxa jitt'anisina yapuru kharsuwayaña yati, sañani laq'anakwa apasiwayi. Ukatakixa jallu umaxa janira laq'a apkipana llanujanakawa lurt'aniña.

(Sanjas para desviar el agua)

Qullunakaxa uraqinakaxa utjaskiwa yapuchañatakixa, qalanakawa chixwanakaru pallst'aña. Prov. Omasuyos, Suañaca. Julli: Honorio Limachi 27/04/2013.

²³ Japuchaña, jichhu, q'uwa, t'ula alinaka saphinakapawa ninampi yapu taypiru nakhantayaña. Nakhantata (phichkatata) saphi, alinakaxa qhilla wanuruwa tukuyata uraqiru ch'amanchañatakixa.

Qullu q'awa puruma uraqinakanxa ch'uqi achunakaxa aski suma p'ujasawa phayt'asiñatakixa, (papa arenosa) ukhamarusa jasakiwa llamayuña.

2. Uraqi wakichaña

Ayllusanxa taqiwjt'anwa puruma, qallpa, aynuqa uraqinakaxa utjapxistu; ukhamarjamawa jiwasanakaxa amuyt'apxaraktana ukatxa uñakipt'apxaraktana yapuchañatakixa. Qamawinakanxa pacha, uywa, alinakaxa jariyaskaspasa ukhamawa amuyasi yapunaka irnaqañatakixa. Yapuchasiñatakixa utanxa chacha warmiwa aruskipt'ata wanu, jatha uñjasawa kawkharusa, qawqch'asa qhullitaspa yapuchañataki amuyataxa.

*Wakanakaxa yatichañarakiwa suma qhulliri
satiriñapatakixa*

Taqi yapuchiri jila kullakanakaxa jisk'a, jach'a uraqiniwa qamasiptana, kawkhantixa wali jaqinakaxa jakapki ukawjanakanxa jisk'anakakiwa uraqinakaxa ukata jisk'anakakiraki yapuchasipxi, janirakiwa aynuqa yapunakaxa utjkarakiti. Uñjatarakiwa quta thiyana qamirinakaxa jisk'a uraqininakakiwa, uka jisk'a uraqirukiwa maya jisk'itsa qhullinipxi jani ukaxa picompi q'awanakaru phat'asinipxi.

Pampa quta thiyanakanxa qimsa, pusi sukanakaruwa sapa mara jani samart'ayasa

yapuchasipxaraki. Uka iramanakanxa sapa maratjamawa uraqixa jisk'aptawayxi, uksanakana jakirinakaxa jupanakatakikiwa achuyasipxi, janiwa aljañataki yapuchapkiti (Aguilar, 1992: 41). Ukhamaxa janiwa aynuqa yapunakaxa utjkiti.

Yaqhipa ayllunakanxa uraqinakaxa utjaskiwa, ukawjanakanwa amuyata chijllt'ataraki kawkharu yapuchañatakisa jani ukaxa yatitarakiwa kawkiri aynuqarusa wakichatani yapuchasiñatakixa.

Ch'uqi satañatakixa anata (carnaval) pachanakanwa, puruma uraqinakaxa qhulliña. Taypi sata (octubre), lapaka (noviembre) phaxsina satxañataki, ukatxa k'uphañawa, qalani yapunakaxa qalasa apsuñarakiwa, ukjaruxa wanuwa apxatañaraki. Jayri,

urt'a, urunakaxa janiwa satañakiti. Uka uru satataxa, ch'uqixa janiwa walt'irikiti. Janirakiwa wawa phaxsinsa, jayrinsa satañakiti, alixa sumawa aliskiri, inamayakiwa ch'uqi yapuxa irnaqañiri, janiwa suma achurixiti. (Kullaka Caytana Apaza Mamani, Prov. Omasuyos, Com. Tari).

Ayllunakasanxa ch'uqi, apilla, jawasa laq'anakawa utji, uka laq'anakaru satataxa suma achuraki. Ch'uqixa kawkiri puruma wanuñchata laq'anakana achukirakispawa, qullpa jayuni uraqinxaxa janiwa achkarakispati. Ch'uqi yapuchañatakixa laq'axa aski wanunchata, jasaki, ch'allani, samanasa jasaki laq'aru mantañapataki uka uraqinakawa chijllt'aña. Yatxatata (agrónomos) jilatanakaxa yapuchaña laq'anakxa laboratorio ukxa tuqinwa yataxatayapxi maya yapuna laq'apaxa pH 5,2 a 6,4 ukja tupuwa mistuniñapa.

Jiwasanakaxa janiwa ayllunakasanxa ukanakaxa uñt'katanti, ukata jiwasanakaxa yapunaka samart'ayasaxa kunaymani uraqinipxtanwa, pampanakana, qullu ukata jawira jak'anakana, qullu iramanakana, ukhamarakiwa uraqinakasaxa thakhiparjama, pachaparjamawa yapunakxa wakichapxtanxa.

Yapu uraqi wakichañasti janiwa jasakikiti, niya qasawi, llamayu phaxsinakanwa uraqixa qhullitaraki, Uraqi khulliñatakixa amuyapxañasawa kawkharusa walispa yapuchañaxa kawkhasa purumt'ataski ukawjanakaruwa amuyataraki, yuntampi jani ukaxa tractor achikt'asisasa qhulliyanitaraki.

Aynuqa uraqinakaxa purumt'askiwa, aski ch'uqi achuñapatakixa ch'amanchata uraqinkanxa ch'amani achunakawa achurakini. Prov. Omasuyos. Kalaque. Julli: Honorio Limachi 27/04/2013

Ch'uqi yapuchañatakixa aski laq'achatañapawa, yuntampixa niya kimsa kutisa kutiñawa ukhamarakiwa t'ula, jichhu, q'uwa, juk'ampi saphinaksa mayuxt'aru wañsuyasina japuchjt'añawa ukhamata qhillaruru tukuñapataki.

Yatisipktanwa yapuchirinakaxa uraqi samart'ayaña ukhamaraki maya maya achunaka ch'uqi, apilla, jawasa, cebada ukanaka yapuchaña. Yaqhippachaxa kutirpu satasiñwa yatipxtanxa, ukharuwa pusi ukata phisqa maranaka uraqi samart'ayapxaraktanxa, yaqhipa ayllunakanxa tunka (10) tunka pusini (14) maranakawa samarayapxaraki.

Samart'ata aynuqana uraqiru qhulliñaxa askiwa janiwa achunakaruxa laq'untkarakiti, waljas walja suma achunaka uraqina suma purumatapata achuyataraki (Cari, 1992: 44). Ukjama aylluna yapuchirinakana yatiñanakapaxa askiwa yatxatata (agronomos) jilanakaru amuyt'ayi ukhamarusa jichhurunakanxa yatintawinakaxa yant'atawa, yanapt'arakiwa juk'ampi yatxatañataki suma achuyañataki (Cari, 1992: 77)

Waka uywanakampiwa uraqi yapuchañataqixa wakichaptana.

Uraqinakasa suma uñjapxañani, jani ñanqhachasa qhipawiri wawanakana askina yapuchasiñapataki.

Yapuchirinakaxa lakani llumpaqa (agosto) phaxsi nayriri urunakawa pacha uñch'ukipxi; nayra, taypi ukata qhipa mara yatiñatakixa, ukhamarjamawa wakicht'ataxaraki yapu irnaqañatakixa. Ukatakiwa uywa, ali, pachanakana chimpunakapa uñt'añasa, qulluruti, pampanakarucha jilpachxa yapuchaña, yatisaxa jiwasanakawa amuyt'xañasa, kawkharusa wakisini yapu qhulliñasa.

2.1. Qalanaka apsuña

Ayllunakasanxa kunaymani laq'a yapunakawa utjapxistu, yapuchirinakaxa qalarara, ch'alla, suma jasa laq'anakana irnaqasaxa sumachapxiwa ch'uqi achuyañatakixa. Uraqinakaxa janiwa khuskhakikiti qalani, jani qalanisa utjarakiwa, qalarara yapunakaxa mawk'axa munasiwa qala pallsuña suma laq'achañatakixa.

Uraqinakanxa qalanakaxa utjapuniwa ukatawa chhixwanakaru pallsusina warkataña. Prov. Omasuyos, Suwañaca, Julli: Honorio Limachi. 27-04-13

Uraqi qalararachi ukaxa, nayraqataxa qalanakawa qutu qutu pallthapiña, uka qalanakaxa q'ara lip'ichita thantha mantiyunakatwa q'ipsupxiritayna chhixwaru warkataniñatakixa. Jichhapachanakanxa thantha cotencio, saqaña ukanakatwa q'ipsutaraki. Kunapasaya, qalanakaxa apsuñapuniwa janira qhullkasaxa, qhullitatxa qalaxa uñstaskakiwa pachparakikiwa apsuña suma laq'achañatakixa. Yapuchaña uraqinxaxa qalanakaxa uñstaskakiwa, sapa satañatakixa pallsuñapuniwa jani jisk'a alinakaru atxasiñapatakixa.

Kunamatixa saskayatanxa parki uraqinakanxa yuntampixa paya (2) kimsa (3) kutiwa kutiña, khulanakasa k'upjasa suma laq'achatañapataki. Yapu jak'ana chhixwanakaxa aski suma pirqt'atañapawa jani qalanakaxa waraqtaniñapataki. Yaqhipa pampa uraqinakanxa janirakiwa maya qalasa utjkarakiti uka yapunakaxa qhullitakixiwa.

2.2. Qhulliña

Uraqi qhulliñatakixa, reja, arma, yuku, yunta, yaqha yanakampixa wakicht'atañapawa, irnaqañatakixa waka yuntasa manqt'ayata achikt'atañapawa. Ch'amani yuntanakaxa jasakirakwa qullu parkinakana qhullsupxi, janirakiwa ch'ama tukuykiti qulliriruxa.

Yapuchasiñatakixa qullu iramanakanxa achuqa (marzo), qasawi (abril) uka phaxsinakanwa qhulliñaxi, achilaxaxa Candelaria uruwa waka alirixa sarxiri, uka wakawa ch'amxatayaña qhulliñataki. Niya qasawi (abril) phaxsitxa uysurisa pacha utjkipanxa sarañapuniwa, ukata qhiparuxa qhult'awayaspawa, uraqixa ch'amaxiwa uysuña, phat'añaxa. Mamaxaxa siriwa jina sarapxañani uysusiri urakixa pikumpi ayxatañakipuniwa, uraqixa, jasakipuniwa... (Jilata Eduardo Limachi Prov. Omasuyus Tajara).

Askiwa uraqixa manqhata qhulltataxa, laq'anakaxa sumaraki kituntasiraki, pata laq'ampi ukata manqha laq'ampixa. Chuqi yapuchañatakixa sumpachapuniwa puruma uraqixa laq'cht'aña. Yapuchasiñatakixa pamparusa qullurusa qullisiniñapuniwa, yapuchirinakaxa amuyasiptanwa yatiptanwa yaqhipa maraxa, pampa yapunakana achuña yatiraki, jani ukaxa qullu uraqinakansa achurakiriwa, ukatawa yapuchirinakaxa jani mayujt'aruki qhullipkiti.

Tractor makinampiwa manqhata qhulliña yatitaraki. Prov. Omasuyos, Huatajata, julli Honorio Limachi 27/04/2013.

Qhipa maranakanxa tractor qhulliriwa pampanakanxa ch'amapampixa wali manqhata jach'a khulanaka qhullitataña yati ukhamarkiwa khulanakxa k'uphararaki, yapuchirinakaxa jasakitapatxa tractor qhullirikwa uñch'ukitaxaraki yuntaxa qullu parkina qhulliñatakikiwa munataxaraki.

Tractor makinampi qhullita uraqi. Julli Honorio Limachi

Anqaxa jach'a markanakanxa yapuchirinakaxa janiwa ancha yapxa irnaqapkiti, jupanakaxa jach'a yapunakwa yapuchapxi ukatakixa tractor ukampixa wakisi qhulliñapaxa. Jupanakana yapuchañanakata nayrankatapatxa walxa ch'uqinakarakwa achuyapxaraki.

Amuyapxtanwa, yapuchirinakaxa tractor qhulliri uñkatatakiwa jichhaxa suyasipktanxa, tractor qhullirixa diesel khusu llink'impixi wali jiwq'isawa unxtaraki, tractor qhullirixa janiti pachamamaru ñanqhachkpacha, jasakitapatxa tracturaxa ayllunakasanxa mirantaskiwa.

2.3. K'uphaña

Laq'anakaxa janiwa khuskhakikiti, qhulu, ch'ullqhi, k'ink'u, kunaymani yapuchañatakixa utjapxistu. Ch'ullqhi k'ink'u laq'anakanxa ch'amawa k'uphañaxa. Qullu iramanakanxa wakampi qhullinitawa, qhullitaxa k'upjaña ukata kutiñawa wakisi. Llump'aqa sata qallta paxsinakanxa yapuchirinakaxa yuntasa ant'ataxa qhullita kutiri k'uphirixa saraxapxi. Jichhu, q'uwa, t'ulanaka wañarxatatxa japuchkataniwayxañawa qhilla wanuru tukuñapataki.

Sapa kutiri sarasaxa qhulanakaxa utjaskakipuniwa, ukanakaxa pico jani ukaxa k'uphañampixa k'upjaniwayaña. Nayra tunu achachilanakasaxa wikhullu qala maya lawaru qarwa lasumpi ñach'katapxiritana, ukampiwa khulanakxa k'upjapxiritayna, kawkhanti quqanaka utji ukawjanakanxa muquni lawanakampirakiwa k'uphapxiritayna.

Tracturana qhullita jach'a khulanakaxa jaqitakixa ch'amawa k'upjañaxa, tracturaxa ch'amanitapatxa jasakirakwa pampa laq'a uraqinakxa k'uphararaki. Ch'ampha khulani

uraqinakxa, yapuchirixa japuchiriwa sarañapa, khulanakaxa wali saphanakaniwa ukata janiwa suma k'upjaskiti janirakiwa suma laq'achatakarakisa.

2.4. Q'awa qullunakana phataña

Yapuxa kawkhanti aski laq'anaka utji ukawjanukaruxa yapuchatapuniwa. Qullunakanxa utjapuniwa q'awanaka ukanxa wali suma alipxi t'ula, wichhu, ukata q'uwanaka uka alinakawa laq'anaka katxasipxi. Kunapachatixa yapuchirixa wakichi yapuchañatakixa jasa juri pachawa picumpi, barrenumpi phatsuniña, khulanakaxa k'amphitkamawa uchaniña ukhamata uka alinakaxa uraqiru ch'amanchañapataki.

K'uphaña pachaxa ukhamarakiwa suma laq'aru tukuyaña, kawkiri alinakatixa utjiki ukanakaxa ninampiya japucht'anxaña ukhamata laq'aru ch'amanchañapataki. Yapuchaña uraqirutixa aski ch'amanchañani wakicht'añanixa, chuqixa ukhamarakwa achurakini.

3. Ch'uqi yapuchaña

Yapuchañaxa janiwa sapatakikiti, munasiwa kunaymani yanapt'irinaka: yunta, iluri, wanunchiri, suka waysuri, ukhamarakiwa munasi yanaka (herramientas). Ch'uqi yapuchirixa; wawa, tayka, awki, ukhamaraki achila, awichusa, tullqasa yuxch'asa taqpachaniwa maya utatxa sarapxi yanaptasiñataki ch'uqi satañanxa.

Yapuchirixa chachasa warmisa amuyañaparakiwa, kunanakasa wakisi ispalla mamaru panqart'ayañatakixa, kunanakasa wakisi yuntaru k'achhacht'añatakisa, pachamama, achilanakarusa ch'allt'asiñatakisa taqi ukanakaxa purapata utanxa wakichasiña ch'uqi sataniñatakixa.

Ch'uqi satañatakixa ayllunakasanxa kunaymani saranakawa utjapxistu, ch'uqiruxa panqart'ayaptanwa, panqart'ayasa uñxapxaraktanwa kunjamanisa uka maraxa, ukhamarakiwa maya jach'a jump'atusa yapuna uñjaschi ukhaxa kusist'araktanwa suma chimputapata ch'uqi achuñakatakixa.

Qullu achachilanakaru, pachamama, tirarusa, achikt'asiraktanwa, uñjañapataki, waka yuntasa suma suka waysuñapataki; jathasa, wanusa jani pistañapataki, ukhamaraki jiwasa

yapuchirisa ch'amsa mayt'asiraktanwa. Aylluna jakirinakaxa janipuniwa maya yatxatata yatirimpixa mayipktantixa, taqi utanakanxa yatisipktanwa jiwaspacha wakicht'aña, ch'allt'asiña, mayt'asiña (Alavi, 2009: 97).

Ukhamarakiwa yaqhipa ayllunakanxa irpirinakaxa japuchaña qalltañatakixa utjiwa tira jant'aku, ukaxa yatirinakawa qullunakaru, rayu puriwinakaru aski mesanakampi phuqhapxi; ukhamarusa yatirixa yatiyiwa jallu maraniti, juyphicha, chhixchhicha utjani ukxa amuyasiñasataki, jichhaxa janiwa ukanakaxa utxiti armatakixiwa. (Jilata Lino Quispe. Prov. Los Andes, Q'arapata).

Sataña urunakaxa warminakapuniwa ch'uqi jatha jathachañapa, ch'uqi jathaxa kustalata k'achitatakwa warst'aña, ispalla mamaxa usuriwa sapxiwa, (la papa esta embarazada). Ch'uqi jathaxa mantiyu pataruwa warsupxi ukharuxa laqakiwa wiskampi (soga hecha de la lana de llama) muyuntayaña ukhamarakiwa yapuni warmixa willka jalsu uñtatawa qunt'asiñapa, yanapt'iri mamanakaxa ch'uqi warsutaru qunt'asisa muyuntapxañapa, kunatakisa ukhama lurapxixa, jani ch'uqi ispallana ajayupaxa saraqañapataki (Mamani, 2002: 134). Provincia Camacho, Ticohaya uksanwa yapuchañatakixa ukhama saraparjama yapuchapxi.

Kullakanakawa jathacht'apxi ukhamaraki ch'uqi ispalla iluntaniraki. Prov. Camacho, Ikipuni. 25/10/2012.

Satañatakixa yuntanakxa aski k'achhacht'ata ukhamaraki iluri warminakasa suma samini isinakampi isthapt'atañapawa. Nayra hacienda pachanakanxa janq'u, wila chupika wanthirakanani ukhamaraki jalmani yuntanakawa satapxirinaxa, ukaxa maya amuyumpinwa, ch'uqi yapuxa anata urunakaxa wanthiranakhamawa panqart'ani. Kiya yuntaxa aski suma yuntañapapuniwa, sukxa chiqaki waysuñapa, ukharuwa mayninakaxa arktañaparaki. Patrón pachankanxa yapuchañatakixa phust'awi k'uchhirt'awiwa utxiri, paniniwa phusiri ukharuxa mayniwa wankara

jawq’iri ukhamapuniwa yapuchañiri. (Jilata Lino Quispe. Prov. Los Andes, comunidad Q’arapata).

Chachanakana irnaqawipaxa yunta yapintañapawa ukharuxa suma k’achhañapa yapuchañatakixa, warminakasti suma qhantkiri isinakampi isthapt’atawa k’uchiki jani q’inasisa ispallanakxa ilurakiñapa.

Amtasipxañasapuniwa ch’uqi yapuchañatakixa, utjistuwa pachanaka, nayra, taypi, qhipa sata. Phaxsixa uñch’ukiñapuniwa kuna urusa sataña, ukhamarakiwa kuna urusa aski ch’uqixa sataña. Yapuchirixa taqi yatintatanakxa sapa marawa kunjamaskisa pachanakaxa ukanaka uñji, amuyi ukhamaraki kuna chimpunaksa uywa, quqaxa yatiyaskistu. Yapuchirixa uka yatiñapampiwa sapa mara yapuchañataki, janiwa kuna urusa yapuchkarakiti.

Jani yäqiri jaqinakaxa kuna urunakasa ch’uqxa yapuchxapxakiwa, janirakiwa pachamamarusa ch’alltapkisa, ch’uqirusa panqart’ayapkiti, ayllunakana saranakapaxa allintatakixiwa, awichu achilanakaxa wali muspatakiwa ukhama uñjasaxa p’iqi alintxapxi.

3.1. Yunta

Nayra achila, awichanakasaxa uysumpikiwa yapuchapxiritayna, janiwa uñt’atakanti yuntapi qhulliña, yapuchañasa. Kunasatixa Abya Yala urqinakaru españolanakaxa purinipkana, uka qhipa maranakatwa waka, qalaqayu, qaqilu ukata iwija puriyanipxi; ukhatwa uka uywanakaxa uywataxi ukhamaraki utjawayxi yuntampi yapuchañasa. Yuntampixa jasakiwa uraqi qhullipxana, sukanaksa waysupxana ukhamaraki sukasa p’amthapipxana, yunta wakanakaxa jisk’atpachwa suma yatichata qhulliñataki ukata satañatakisa.

Uñt’añawa kawkiri wakasa ch’iqaxaru jani ukaxa kupixaru yapt’aña, yatiñarakiwa kawkirisa nayra irpkataña yapt’añataki. Yani ukhama yatkañanixa waka yuntanakaxa janiwa suma irnaqapkarakispati, maysaru maysaruwa wayunaqtapxaspa, yapuchirirusa thithiyaspawa, ch’ama tukuyaspa.

Nayra jakirinakaxa satañatakixa waka yuntaruxa willjtatwa manq’ayapxiri, cebada jawasa jawq’ata ñut’uchatanaka jani ukaxa jipi, ukhamata irnaqañana jani manq’ata awtjasiñapataki. Arado jani ukaxa armamaxa suma wakicht’atañapawa reja, lasu, pillcha ukatxa llawijusa janiwa

armasitañapakiti. Yukuxa suma quña lasuniñapawa ukhamaraki lip'ichixa suma ch'ukxatata jani usuchañapataki. Yuntaxa suma wakicht'ataxi ukhaxa riyatanakampi uchaña yunta sarayañataki.

Yuntaxa ch'amxatatawa suka waysu ch'uqi satañataki. Prov. Camacho Ikipuni. 25-10-12.

Ch'amani yunta wakanakaxa makiwa ch'amapampixa yanapt'arakistu, ukatakixa jayp'uta waka ukata turunakaruxa manq'ayaña, quta thiyankirinakaxa tutura quta alinakampiwa ch'amanchi wakanakana irnaqañapatakixa. Yuntampi irnaqiri jilata, qhulliña, sataña, suma yatiñapa jani yatisaxa janiwa sumxa maya suksa chiqaqi wayskarakispati yuntasa phiskasirakstaspawa.

3.2. Liwkhana

Yapu lurañatakixa kunaymani yanaka (herramientas) wakichasiptanxa jani ukanaka utjaspa ukaxa, janirakiwa kuna laq'sa unxtaykaraksnati. Ch'uqi tharuña, qawaña, yapuchañansa, laq'a allkat'añatakisa wakispuniwa liwkhana utjañapaxa. Yapumpi jakasirjamaxa liwkhana suma wakicht'attañapawa, janirakiwa k'uñuñapakisa ukhamaraki k'apañapakisa, chuntapaxa suma lasumpi ñach'antatañapawa jani jalstañapataki, ukhamata laqaki kuna pachasa wakiski ukja irnaqaniñataki.

Liwqhana jiru chuntxa, kawkiri jilanakatixa yatintatapki, jupanakawa auto muelle jirunakaru ninampi sañjayasawa maya combo ukampi liq'supxi, ukhamarakiwa qhirwa uraqinakatxa liwkhana kutinakwa wakichanipxaraki, llamayu qallta pachanaka jani ukaxa Jach'uru uratakiwa wakichapxi jach'a qhathuna aljañataki.

5.3. Tractor

Yapuchirinakaxa jichha pacha maranakanxa tractor satiriwa uñstawayxi, laqakiwa jasaki sataña yatiraki, tractor achikt’asisaxa satañaxa laqakiwa, jacha yapunakwa sataniraksna, iluri wanuriwa waljpachani irnaqapxañapa. Yapuchirixa janiwa yuntanakata, waka manq’anakatxa llakiskiti. Yapuchirixa tractor yapuchiri utjatapatxa jach’a yupunakaraki wakichi, ukhamata walja ch’uqinakaraki apthapiraki, tunta ukata ch’uñuru tukuyasawa aljari. Jach’a uraqini, jach’a yapuniñaxa askiwa, pachamama uraqiwa jani ñanqhachañaspati, saranakarjamawa uraqisaxa irnaqañaspa.

Yunta wakanakampixa janiwa ukhamxa laqaki jach’a yapunakxa yapuchkaraksnati, qullu iramanakanakwa yunta ukata liwkhanampikiwa wakisxi sataña. Tractor satirixa janiwa qhatha parkinakanxa satxaspati.

5.4. Uysu

Uysuxa nayra achachinakasana yanakapawa. Inka pachanakanxa uysumpiwa satapxiritana, taqanas (terraplenes) yapunakana. Jichhurunakanxa qhichwa jilanakasaxa apnaqasipkiwa uraqi unxtayañataki ukhamaraki satañatakisa.

Nayara achachilanasaxa, machaqa tullqaruxa waka yapt’aña, qhulliña satañaruwa yat’apxiritana.

PHISQIRI PHAT'A

Jisk'a, jach'a alinakasa
ch'uxñatwa isthapisipxi

1. Kuna wanunakasa aski yapuchañatakixa

Nayrapachanxa aski suma yupanakaxa chamanchatanwa uywa wanunakampi ukhamaraki uraqixa samart'ayatarakinwa (rotación de la tierra) ukatakixa aynuqanakwa wakt'ayapxana yapuchañataki. Puruma uraqinakanxa suma puquta achunakawa, jani kuna usuni, laq'untata, achuraki. Ch'amani uraqinakanaxa, ch'amani ch'uqinakarakiwa achuni, achila awichanakasaxa ukhama ch'amanirakiwa jakawayapxi aski achunaka manq'asa.

Uywanakasaxa askiwa yanapt'apxistu, khuyapayapxistu; t'arwapatxa isinaka lurasipxtanxa, janchipampixa jiwasa ch'amanchasiñatakiwa maqaptanxa, thaxanakapampixa phayasiptanwa,

uraqirusa chamanchapxaraktanwa suma k'umara achunaka achuñapataki. Janiwa ukakikiti; jisk'a, jach'a alinakuwa wanunakampixa ayruntaptana chamani alinaka jilañapataki.

Anqaxa markanakatwa kunaymani lurata ch'amanchiri wanunakaxa apantanita yapuchirinakaru aljañataki. Yapuchirinakaxa jasakwa alaqt'asisaxa yapunakaruxa achuñapataki uchapxarakatana, jiwasanakaxa janiwa yatipktanti abonos químicos kunata wakichatatapsa, askipachati uraqinakasataki, yapunakasatakixa jiwasanakaxa amuyapxañasawa ukhamarakiwa yatxatirinakaxa amuyapxarakiwa akata qhipa maranakaruxa utjaspawa jani walt'awinaka khitinakatixa pachamamana jarphipana jakirinakatakixa.

Tecnología pachanakanxa jani wali qullanakawa apnaqataxi achunaka aski suma walja achuñapataki, uka abonos químicos qullanakampixa pachamama uraqisaruxa ñanqhachataxi. Ch'uqi laq'unakawa wali uñartawayxi, janiwa uka qullanakaxa chhaqtayxiti, abonos químicos qullanakaxa uraqiru yanapt'iri jisk'a laqunakwa jiarayxaraki, achunakasa janikiwa aski suma chamañchirini achxiti. Abonos químicos qullanaka apnaqiri jila kullakanakaxa janiwa ukanaka amuyapkiti uraqiru ñanqhachatapaxa.

Jach'a yapuchirinakaxa qullqichasiñatakixa ñanqhachiri qullanakampiwa ch'amanchapxi wali waljpacha achuyañataki, jupanakaxa janiwa uraqiruxa yäqapkiti, khitinakatixa pachamama uraqita arxatapki, amuyapxi, uñjapxarakixa, jupanakaxa arsupxiwa qhananchapxi jani uraqisaru ñanqhachañata.

Qarwanakaxa wanupxarakiwa; qullpa pampanakana manq'apxatapaxa janiwa askikiti chuqi satañatakixa. Prov. Ingavi, Laquinamaya, julli: Facunda Quelca. 31/05/13.

Yapuchirinakjamaxa amuyapxañani wawanakata ukata allchhinakasata akata kawki maranankanxa kunjamasa jakasipxani, nayra thakhinakasa amthapipxañasawa, uka thakhinakxa jichha pachanakarjama suma jach'anchayañataki, ukhamarakiwa

uñakipañasa aski qullanaka ayllunakasanxa wakichapxaraksnawa uraqiru ukata alinakaru ch'amanchañatakixa jani ukaxa ñanqhachiri laqunakata jark'aqañataki.

1.1. Waka wanu

Utwawinakasanxa maya chiqanwa uywanakaxa arumaxa ikipxi, qala kayu ukata wakaxa pikuta qalaru chintata; iwija, qarwa, khuchhi, wallpanakaxa uyu ukata putunakapanwa ikipxaraki. Wanunakapaxa kawkha chiqantixa uyunakapaxa utji ukawjanakaruwa wanupxi, yapuchirixa wanunakapxa aski suma tantachapxi, sataña pachanakawa yapunakaru apxatañataki wakichxaña.

Waka phuru pirwanakawa utjapxistu phayasiñataki, ukhamarakiwa waka wanuxa imatarakiwa alinakaru yapuchata yapuru wanunchañataki. Ayllunakasanxa waka wanumpixa qallpanakaruwa wanunchanipxtana ukhamaraki ch'uqi, apilla qallpanakaruxa waka wanu utjaskipanxa uraqisaruxa ch'amanchatakipunwa.

Waka wanumpixa jilapacha uchaña yatiptanxa; ch'alla, k'ink'u, ch'ullqhi uraqinakaru ch'amancht'aniña. Yatxatirinakaxa sapxiwa waka wanuxa askiwa kawkiri wakanakatixa cebada manq'apki ukana wanupawa aski yapunakatakixa, kawkiri wakanakatixa jani aski manq'atapxixa janiwa askikarakiti, uka waka wanunxa pisiwa chamañchañatakixa.

1.2. Iwija wanu

Walja iwija uywanixa yapunakaparuxa waljpacha wanunakampiwa wanunchaniwayani. Ch'uqi ispalla suma achuñapataki, wanuxa munasipunwa. Iwija wanuxa wali ch'amanitapatxa laqakiwa phututarak, askirakiwa ch'ullqi uraqinakataki, junt'u wanutapatxa ispallanakaruxa laqakiwa yanapt'i mistuniñapataki. Yatxatirinakaxa qhananchapxiwa, kapuna iwijanakana wanupaxa aski ch'amañchiritapa.

Askiwa nayra yatiwinaka yatxatañasa kunatixa jupanakaxa thakhirxamawa yant'apxana, apnaqapxana ukhamarakiwa pantasipxarakinsa ukhamata yatiwinakaxa suma chiqanchañapataki.

Suka waysuta ukata iluntata sukanakaruxa iwija wanumpixa wanunchañapuniwa, sukanakaruxa janiwa waña iwija wanuxa uchañakiti ispallanakaruwa janiwa aski yanapt'kaspata mistuniñapataki, ukhamaraki jani jallu purkaspas ukhaxa ispallarusanaksukispawa, turpa juri wanumpiwa wanunchaña ispallaru yanapt'añapataki. Ayllunakana yapuchirinakaxa jiri apnaqapxaraki, jirixa juri ñiq'i wanuwa uyu manqhana utji uka jirimpiwa ispalla ch'uqinakaruxa jawirasa sataña yatipxaraki.

Walxa iwijanakaxa waljpacharakwa wanuraki. Prov. Ingavi, Laquinamaya, julli: Facunda Quelca 31/05/2013.

1.3. Yaqha wanunaka

Yapuchirinakatakixa wanunakaxa askiwa wallpa ukata wank'u wanunakxa munatawa imasita, uraqi yapunakaru yanapt'añataki. Ispallanakaxa wanumpipuniwa achu alinakapasa thurunakawa misturaki, sumarakixa jach'a alixa llaqanakampixa isthapisi. Wallpa ukata wank'u wanunakaxa juk'akiwa utjapxistu ukatawa jani ancha apnaqatakiti.

1.4. Qhilla

Pata suni uraqinakanxa phuru, lawa, t'ula ukata qarwa thaxanakampiwa qhirita phayasiptana, sapa phayasiñatakixa qhillaxa qhiri thiyaruxa apsutapuniwa. Qhillanakaxa askirakiwa uraqi yapunakaru ch'amancht'añataki. Qhillaxa askirakiwa kunapachatixa pulgunes laq'unakaxa aywxati uka pachawa ch'uqi laphinakaruxa qhillampi willikipaniña.

1.5. Wanunaka wakichañani

Yapuchirinakaxa yatintañasarakiwa kunjamasa suma wanunakaxa wakichataspa yapu uraqinakaru ch'amañchañatakixa, jani usuni achu achuyañataki, suma jiwasanakaru ch'amanchiriñapataki.

Paya tuqitwa utjaraki uraqiru ch'amañchañaxa:

- Maya abonos químicos ukanakampiwa ch'amanchataspa, suma yatxatasaxa uraqiruwa ñanqhacharaki, ukhamarusa janiwa achunakaxa ancha askixiti.
- Paya, uywanakasana wanunakapampiwa ch'amancharakasna, jani ukaxa jiwasanakawa wakicharakasna wanunaka sañani: Humus, compost ukharuxa juk'ampinaka, uka wanunakaxa uraqiru jasaptayi, ch'amanchi suma alinakaxa jilañapataki.

1.5.1 Kunjamasa "BOCASHI" wanuxa wakichaña

Jiwas a yapuchirinakaxa qamawisanxa bocashi wanu wakichapsnawa, uraqiru ch'amanchañataki ukhamata suma achunaka puquyañataki; aka wanu wakichataxa janiwa ñanqhachkiti uraqiru; kunjamtima wanuñchañaki ukhamakirakiwa uchaña. Bocashi wanumpixa wanuñcharaksnawa kunapachatixa cebolla ukata lechuga llaxiñataki, chuxña achunaka ayruñataki ukhamaraki quqanaka ayruntañatakisa.

Wakisiwa wanu wakichañatakixa:

2	Bolsa uywa wanu
2	Bolsa ch'iyara laq'a
2	Bolsas t'unanaka
1/2	Arroba jak'u jani ukaxa afrecho
1/2	Arroba qhilla
1	Kilo chancaca jani ukaxa azúcar morena
250	Gramos de levadura
70	Litros de agua

Nayraqataxa utjañapawa kunatixa munaski wanu wakichañataki. Sata qallta (Septiembre) phaxsinwa bocashi wanu luraña qalltapsna; kunasatixa wakichkañani ukata tunka kimsaqallquni urunakanxa wakichatanakaxa wali phututi, qhathira ukhamarakiwa nayriri suxta urunakaxa 70°-75°C ukharuwa puriraki, juk'ata juk'atxa thayarawayxaniwa, uka pachawa wakichatanakaxa naksutjama t'unanakaxa wanuptawayxapxi, maya qawqha t'unanakakiwa jani tukusiwayxiti.

Jichhaxa yant'apxañani wakichaña:

Mayiri: umawa maya paqallqu jani ukaxa kimsaqallqu (8 litros) tunka (10 litros) wallaqiyaña levadura, ukhamaraki chancaca ukanakampiwa suma kitjaña. Aka wakichatampiwa uywa wanuru, ch'iyara laq'aru, t'una ukhamaraki qhillanakaru warakipaña.

Payiri: uywa wanu, ch'iyara laq'a, t'una, jak'u, qhillanakawa ch'arqthapisa suma khuskhaki kitxaña, kunjamatixa cemento ch'alla kitjaptanxa ukhamawa luraña, kimsa pusi kuti maya lampampi maysaru maysaruwa kitthapiña.

Kimsiri: ukhama suma kitthapitaxa wallaqita wakichata umampiwa warakipaña wasitatarakiwa kithapiña. Wakichataxa suma khuskhaki juriñapawa, janiwa maya jiskitasa wañañapakiti. Suma wakichataxa askiwa nakhantasa ñusantani wanuru tukuñkama.

Pusiri: wakichaña tukuyasaxa suma qutthapiñawa ukharuwa nylon plástico ukampi sumawa imxataña jani samana mistuñapataki; jani thaya mantañapataki qala, lawanakampiwa atikipaña. Uka wakichataxa pusi suxta urunakawa nakhantasa wanuru tukuñapa. Jani ancha nakhantañapatakixa uñjañasawa juk'ata juka'ta thayarayañataki. Thayarataxipanxa bocash wanuxa kustala jani ukaxa yutinakaruwa imasxaña.

Bocashi abono wakichataxa iwija wanukaspasa ukhamawa yapunakaru wanunchañaraki, wanu wakichataxa niya maya quintal ch'uqijatharuwa wanuncharakispa.

1.5.2. ABONO BIO FOLIAR Kunatakisa askiraki

Abono bio foliar wakichataxa askiwa ch'uqi ali laphinakaru yanapt'añataki. Ayllunakasanxa utjaskiwa abono bio foliar wakichañatakixa.

Yanaka

Maya bidón de	20 litros
Maya jisk'a tubo	0.50 cm.
Válvula de bicicleta	1
Plastiku botella	1

Paya tunka litro wakichañatakixa munasiwa:

MATERIAL	Cantidad.	PARA 20 LITROS	
CHANCACA	kg	1	
LEVADURA	Gr.	20	
LECHE	lt	1	
BOSTA DE VACA FRESCA	kg	4	
ALFA ALFA	kg	1	
HARINA DE PESCADO	kg	0,5	
CASCARA DE HUEVO	kg	0,5	

Bidón wakichaña

Nayraqataxa bidón ukawa wakichaña, maya bidón tapaparuwa phutjasa maya jisk'a tubo bicicleta walbulampi uchaña samana mistuñapataki, jani samsurinikaspaxa bidón ukana bio foliar wakichataxa phallaspawa.

Wakichañani

Mayiri: Wakana chhuyu jamapawa maya lamanaru allpikaspasa ukhama kitjaña. Waka chhuyu wanunxa utjiwa nitrógeno ukhamaraki jiska, jani uñjkaya laq’unaka thujasantayiri. Kunapachatixa suma allipixixa bidón ukaruwa warantxañaraki.

Payiri: utjasipkistuwa alfa alfa, k’awna sulu ukanakawa ñut’u piqqhasina ukhamaraki, ukharuxa levadura chankakarakiwa wallaqita umaru kitajasa bidón ukaru warantaxañaraki; niyakitixa taqi kunasa uchataxi ukharuwa lichimpi warantaxañaraki.

Kimsiri: qhipa qhiparuxa tapapampiwa tapantañaxi, jisk’a manguera uchatpacha samana mistuñapataki ukhamaraki laqaki thujSantañapataki.

Pusiri: Janiwaaskikitijirulatanaka, turrilyanakaru wakichañaxa, janiwa makithuj Santkarakispati ukhamarusa ñanqhacharakispawa abono foliar wakichataruxa, wakisispawa bidón ukaxa ch’iyarañapa jani lupi qhanaxa mantañapataki, lupi qhanaxa jiwarayaspawa jisk’a jani uñjkaña luq’unakaru, kunatixa uka jisk’a laqunakawa thuxsantayaraki.

Phisqiri: wanu wakichata t’amantañapatakixa junt’uwjankañapawa, amuyañarakiwa bidón tapatxa qhanawa jisk’a manquera tuqixa jupuquxa mistuni, ukhawa wali t’amantixa. Jupuqu tukusxi ukhaxa suma t’amantata wakiskiri qullaxiwa jiwasanakaxa ch’uqi yapunaka qullirixa sarxsnawa alinakaru ch’amanchañataki. Qhananchañani, abono bio foliar ukaxa t’amantañapawa tunka uruta jani ukaxa tunka llatunka urunaka.

Suxtiri: kunapachatixat’amantañatukuyxixa ukhaxa mayasaqawariratuqiwach’umsuyxañaraki umaki plástico botella ukaru imasxañataki. Abono bio foliar uka wakichataxa utanxa jani lupimpi uñjata suma imatañapawa, jani wawanakana apnaqañapa, jani kuna chijinakasa utjañapataki. Suma imata abono foliar qullaxa niya paya maranakawa imasitarakispa.

Kunjamasa qullaña:

Bio foliar wanuxa askiwa taqi juyrana alinakaparu qullañatakixa, nayraqataxa yant’añasapuniwa maya qawqha aliru; aka qullaxa askiwa ch’uqi alinakataki kuna pachatixa chhijchhutaki ukata juypsutaki, ukjawa alinakaru fumigaña kutirayañataki.

Juyphintata alinakaruxa qhipurunakpachawa janira inti jalsunkisa uka pachaxa fumigataxaspa, jani ukaxa inti jalanti ukata qhiparusa fumigatarakispawa, janiwa askikiti lupina qullampi fumigañaxa. Ch'uqi yapuru Chhijchhi jawq'suwaychi ukhaxa janiwa ukjpacha fumigañakarakiti, yaqha usunakawa sartarakispa, llixti (tizon tardio o temprano), suyt'aña maya, paya urunaka wakisi, saskakiñani janirakiwa lupina fumigañakiti.

1.5.3. Caldo de ceniza y cal (insecticida)

Aka kasta qulla wakichañatakixa amparanakasankaskiwa jaru quranakampixa yant'apxaraksna ukhamata ñanqhachiri ch'uqi usuta, laq'unakata jark'aqasipxaraksnaxa.

Kunanakasa munasi

- 3 kilos "Juyu" qhilla
- 1 kilo q'athawi (cal viva)
- 1.5 kilos de "Chhíqhachhiqha"

Wakichaña:

- Nayraqataxa "Chhíqha chhiqhawa" piquañata piqusuña.
- Q'athawimpi qhillampiwa wallaqita umaru uchaña.
- Taqi ukanakaxa paya tunka litros ukha umawa wallaqiyaña, niya pusi phisqa k'athanakawa phukhuna latansa (5 a 4 minutos) wallaqiñapa
- Ukatxa thayarayañawa
- Thayarayasinxu maya saqa wariratwa ch'umsuyxaña kunjamti requesón lurtana ukhama.

Fumigador q'ipxaruña bidón sañani, ukanxa paya tunka litros (20 ltrs.) mantiriruxa, paya litro (2 ltrs) wakichata qullawa uchañaraki ukhamatwa fumigaraksna laq'unaka jiwarañapataki.

Ixwt'a

Fumigañatakixa suma jani jisk'a t'unanakaniñapawa qulla umaxa jani ukaxa fumigaña pachawa chakasispa, ukatakiwa saqa warira chiqaxa suma ch'uwsuyaña. Ukhamarakiwa imasiraksna

ch'amaka k'uchunakaru, inti qhanampi uñjaysnaxa janiwa ch'amanixaspati jisk'a laq'unaka jiwarayañatakixa.

Jiwasanakaxa yapuchirjamaxa yaqha qullanaka wakichasipsna, ch'uqi usu ñanqhachiri laqunakata jark'aqasiñatakixa. Ayllunakasanxa utxaskiwa kunaymani jisk'a jach'a ali ukata achunaka, ukanakatwa yant'asina wakichapsna uraqina jisk'a laqunakaru jani ñanqhachasa. Ukaxa saña munaspawa jani ñanqhachiri qullanaka apnaqaña, kunatixa abono quimico uka qullanakaxa uraqi pachamamaruwa jani walt'aykiti, aka qhipurunakanxa uka ñanqha qullanakampi uchasaxa, jamp'atunakawa chhaqawayxi sapxiwa ukatxa janisa achxakispawa laq'anakana aski ñanqhachatatapatxa.

Jiwasanakaxa uraqi laq'anakaruxa suma uñjañasawa, janiwa ñanqhachañaru puriñasakiti, kuna wanunakatixa utjapkistu ukanakampiwa uchasina suma, ch'amani, jani usuni achunaka puquñapataki.

2. Ch'uqi laq'unakata jark'aqaña

Yapuchirinakatakixa maya jani walt'awiwa utjaraki, laq'unakawa ch'uqi achunakaru ukata laphinakaruwa ñanqhachaña yatiraki, laq'unakata jark'aqasiñatakixa uñjasirixa sarañasapuniwa jani ukaxa aynuqanakaruwa yapuchaña, sapa marawa maya maya achunaka sataña, ukamarusa aski jathanaka semillas certicadas ukanakampiwa satañaraki. Kunapachatixa wakiski ukapachawa niyasa laq'u qullanakampixa qullxaraksna.

Ch'uqi laq'unakaxa makiwa aynacht'ayaspa achu ch'uqinakaru ukhamatxa alinakapsa q'illuntayi ukatxa manq'arapxaraki, kunapachatixa wali llajantata, ch'iyart'ataxi ukapachakiwa ch'amani qullanakampi fumigata laq'unakaru jiwarayañataki, ukhama yachasaxa yaqha aski jisk'a, jach'a yanapt'iri laq'unakampachawa tukkhataxaraki.

2.1. Ch'uqi janqu laq'u.

Yapuchirinakaruxa ch'uqi janq'u laq'uxa janiwa walt'aykiti, janira puqutaki ukapachatwa ch'uqinakaru jisk'a laq'unakaxa manti, mantasinxu ch'uqi manq'asawa jach'anaka jilarapxi.

Achunaka ancha laq'untataxixa ukhaxa yapuchirinakaxa janiwa llamaysxapxarakiti, laq'untata ch'uqinakaxa janiwa askixiti, manq'añatakixa ukhamarakiwa aljañjamakisa.

Yapuchirixa inamaya irnaqatatapatxa janiwa kamachañsa yatxiti. Ukhama uñjasaxa, yapuchirinakaxa llakitawa uñjasipxi, ch'amasa, pachasa inamayatapata. Janq'u laq'uru saykatañatakixa, sataña pachawa qullanakampi sukaru uchantaña yatitaxaraki jani laq'untañapataki. Qullanakampi uchaxa uraqiruwa jani walt'ayxaraktanti, amuyañasawa kunamatsa janq'u laq'unakxa chhaqaysanaxa.

Ch'uqi janq'u laq'uta jark'aqasiñatakixa, yapunakasana wakicht'añasawa jani ch'uqi laq'untañapatakixa phisqa irnaqawinaka wakichapxañasawa.

- Ch'uqi yapu thiyaruxa, pusi sukanaka tarwi, cebada achunakampi satasaxa muyuntayañaspa.
- Urunakaxa ch'uqi ali jak'anakanwa kayuni laq'unakaxa jani amuykaya, ikirasipki jiwarataspasa ukhama unxtayataxa tukuraki. Arumanakawa ch'uqi laphinakapa manq'aniñataki misturapxi, wakisispawa aruma pallthapiri saraña.
- Laq'unakana jani ch'uqi yapuru mantañapatakixa, yapu thiyaruwa allsuña sukata mawk'pacha manqha, ukaruwa jichhumpi uchaña, mawk'a qullampi jani yapuru mantañapataki.
- Tharuña pachanakaxa wali laq'ampi allkatañawa jani ch'uqinakaru puriñapataki, ukhamatxa mawk'xa jark'aqaraksnawa.
- Llamayu pachanakanxa achu ch'uqinakaxa janiwa uraqiru warnuqañakiti, antisasa mantila, awayunakawa jant'akuña jani laqunakaxa uraqiru mantañapataki. Wallpa uywanakampisa manq'thapiyaraksnawa jani mirañapataki, uraqi manqharu mantasaxa, kayuni laq'uru tukuwayxi, jallu purxatxi ukapachawa uraq'i pataru mistunxapxaraki ukhamata ch'uqi alinakar wasitata manq'aña qallantapxi.

Kunjamasa ch'uqi janq'u laqunakaxa jakapxi ch'uqi manq'añatakixa.

Ch'uqi janq'u laqunakaxa Gorgojo de los andes sutimpi uñt'atarakiwa, uka laq'unakaxa arumanakawa sarnaqapxi, ch'uqi laphinaka manq'añataki, arumanakawa waranqa waranqanaka k'awnantapxaraki. Jisk'a k'awnata mistusaxa uraqiruwa mantaña yatipxaraki ch'uqi katjañkama ukhamata ch'uqiru luq'untañataki. Kunamatixa nayraqata phisqa amuyt'anaka utjkana ukhama irnaqasawa jark'aqasipsna ch'uqi janq'u laq'utxa.

Janq'u ch'uqi laqunakaxa misturasinx uraqiruwa mantaña munapxi. Prov. Pacajes, Caquiaviri, julli: Irma Rojas 26/05/2013.

2.2. Tikuna laq'u, Rafael

Aka laq'uxa ch'uqi, jawasa, jupha yapunakanwa jikxatasi. Kunapachati pilpintunakjama chhiqhanixi ukjaxa arumanakawa tuyunaqaña yatipxi, utaru mantasaxa micha nakhirsa jiwt'ayiriwa, urunakaxa ch'iwi manqhanakana ikipxaraki. Aka laq'unakaxa ch'uqi, jawasa, tunqu, jupha, apilla, ali jak'aruwa k'awnanti, uka k'awnanakatxa jisk'a laq'unakawa misturaki, qalltapxiwa ukatxa alinaka manq'aña.

Tikuna laq'uxa ukhamarakiwa yapuchirinakaru aynacht'ayarakí. Caquiaviri, julli: Irma Rojas 26/05/2013.

Tikuna laq'uxa turpa juri uraqina jakasi, uruxa laq'a khula manqhana imantasi, arumawa sartasina jisk'a misturi ispalla alinaka manqasa t'urjaña yati, uraqi manqharu mantasaxa ch'uqi achu manq'supxaraki. Juphaxa achutaxi uka pachaxa jupha p'iqina achunaka manq'apxaraki.

Qillqatanakanxa uñt'atapxiwa akhama sutimpi:

Clase: Insecta

Orden: Lepidoptera

Familia: Noctuidae

Género: Copitarsia, Heliothis

Especie: Turbata, titicaquensis

Kunjamsa tikuchi laq'utxa jark'aqasna Rafael sata pilpintjama, arumanakawa katarsna, maya sipitawa (trampa) wakichataspa, maya lamanaru qulla umampi warantasina, pharula micha naqtayasina uma taypiru wayuntañataki, kunamatixa micha qhanaru juti ukhaxa qulla umaruwa jalantasina jiwxi.

2.3. Qarwa qarwa – challa awila.

Maya qachu qarwa qarwaxa phisqa tunkata niya pataka k'awnanakwa k'awnantiritayna, jisk'a laq'unakapaxa t'iju t'ijuna k'awnanakapwa thaqapxi manq'añataki, kayuniptasinxa ch'uqi yapu thianakata sarxatasawa jupanakaxa urusa urpachawa ch'uqi laphinakapa manq'ari.

Qillqatanakanxa uñt'atapxiwa akhama sutimpi:

Clase: Insecta

Orden: Coleoptera

Familia: Meloidae

Genero: Epicauta

Especie: spp

Qarwa qarwa laq'uxa ch'iyara niya 0,8 mm ukch'anakawa kayuni ch'uqi alinaku manq'iri sarxatapxi.

2.4. Llaja laq'u

Jallu phajsantawayi ukhaxa, jisk'a q'illu ch'iyara ch'umphi laq'unakawa uñstaña yatipxi, uka jisk'a laq'unakaxa niya 0.5, 3 mm ukch'anakarakiwa, ch'uqi ali aynachana utjasipxi, ukanawa ch'uqi alina ch'amañchirinakapa ukata laphinakapatxa sintkayawa ch'amsupxi.

Uka jisk'a laq'uruxa akhama sutinakampiwa uñt'ata

Clase: Insecta.

Orden: Thysanoptera.

Familia: Thripidae.

Género: Frankliniella.

Especie: Tuberosi, phaeaner.

Llajata jark'aqasiñatakixa ch'uqi yapunakaruxa umampiwa qhich'antaña, llajaxa umaruxa axsariwa. Janira sarxatki ukhawa qhillampi ch'uqi alinaku willsuniñaraki, llaja laq'unakata tuwaqasiñataki.

Llaja laq'unakaxa laphinakana umanakapwa manq'apxi (internet)

2.5. Laqatu laq'u

Laqatu laq'unakaxa ch'uqi, apilla, tunqu, trigo juk'ampi achunaka manq'apxi; jilpachaxa wanunakana jakaraki. Kunapachatixa jach'aptawayxi ukhaxa niyasa pankatayaru, tanqa tanqata uñt'atawa sarnaqxaraki.

Laqatu laq'uta jark'aqasiñatakixa wakisiwa akhama lurañanaka phuqhaña:

- Ch'uqi yapu laq'awa juyphi pachanaka qhullikipaña.
- Wanuwa wallpanakampi laq'unaka pallsuyaña.
- Jach'a laqatu laq'unakaxa katurañaraki.
- Pachaparuwa ch'uqi achuxa llamaysuñaxi.

Laqatu laq'unakatxa ukhamanaka lurasakiwa jark'aqasnaxa.

Aka kullixa internet uksata apsutawa.

2.6. Ch'uqi k'uti

Ch'uqi k'uti jisk'a ch'uxña laq'unakaxa taqi chiqanakana utji, kunapachatixa lupixa wali junt'uptki ukhanakawa ch'uqi yapunakaruxa aywxataña yati, ch'uqi alinakatwa ch'amanakapa ch'amurapxi, walja jisk'a laqunakaxa aynacht'ayapxiwa ch'uqi alinakaruxa, laphinapakaxa q'illuntawayiwa.

Laq'unakata yatxatatanakaxa akhama sutinakampi uñtapxi:

Clase: Insecta.

Orden: Homoptera.

Familia: Aphididae.

Género: Myzuz, Aphis, Macrosiphum, Rhopalosiphoninus.

Especie: Persicae.

Jach'a laq'uxa jisk'a laq'unakaruwa manq'anti (julli internet)

Aka jisk'a ch'uxña laq'unakaruxa marikita sutini jisk'a laq'uranakarakiwa manq'antaña yatiraki.

2.7. Ch'uqi isqi isqi, thutha

Kharu laq'unakaxa kimsatunka phisqanita phisqa tunka pusini urunakawa jakasipxi, yaqhipanakaxa jakapxarakispawa paqallqu tunka llatunkani (79) kimsaqallaqtunka phisqani (85) urunaka. Aka isqi isqi pilpintuxa ch'uqinakaruwa k'awnantiri, phisqa urutxa jisk'a laq'uwa mistxaraki, uka jisk'a laq'uxa ch'uqi phinataruwa nayratapuniwa mantaña yati, ch'uqi manq'añataki ukata uraqi manqharuwa mantawayxi. Uraqita mistusaxa kayuni, chhiqhani ukhamawa patunka mayani urunaka jakapxi. Maya qachu isqi isqixa arumawa ch'uqiruxa k'awnantaña yati. Ukhamawa isqi isqina jakawipaxa.

Uñjasiwa kunjamas isqi isqixa jaki, ukhamaraki ch'uqi achurusa manti. (julli internet)

Laq'unakata yatxatirinakaxa akhama sutinchapxi:

Clase Insecta.

Orden Lepidoptera.

Familia: Gelichiidae.

Género: Phthorimaea, Symmetrischema.

Especie: Operculella, Tangolias.

Ch'uqinaku kunjamsa isqi isqita jark'aqasna, amuyañaspawa yaqhipa jila kullakanakaxa q'uwa yawita alinakampiwa ch'uqi taypinaku uchapxi, q'aphipaxa laq'unaku jithiqtaraki. Amuyañani jichhurunakanxa yapuchirinakatakixa kunaymani, laq'unaka, juyphi, chhijchhi, quranaka, jamach'inakawa jani walt'ayapkistuti, yapuchirjamaxa suma achuyasiñatakixa wali ch'amachaptana.

Kunjamatixa jiwasanakaxa quranakampi qullastanxa ukhama aski quranaka thaqasaxa aski qullanakxa wakichapxaraksnawa achunakata jark'aqañatakixa. Yatxatañaspawa qhirwa ukata junt'u yungas ayllunakata thaqhaniña yaqha q'aphini quranaka yant'añataki, aski qullanaka wakichañatakixa uka wakichatanakampixa janiwa qamawisaruxa ñanqhachatakaspati.

3. Kuna pachasa tharuña, pillchaña, qawaña

Yapuchirinakatakixa janiwa tukuskiti irnaqañaxa, yapuchirixa yapunakxa uñjasirixa saratapuniwa, ukhamtarakiwa yatitaraki ch'uqi alinakaxa misturiti jani ukaxa jichhacha p'uturasinki, kuna kasta laq'unakacha sarxataski taqi ukanakaxa amuyañawa pachaparu

irnaqañataki, tharuri, pillchhsuri ukata qawsurixa, pacha uru amuyasawa saraña juyra alinaka uñjasa.

3.1. Tharuña

Wali askiwa yapunaka tharuñaxa, quranakawa alintaña ispalla alinakampi chika yati, yapunakana janira suma jilanti quranakaxa ukhawa tharsuña, janiwa quranakaxa jathachañkamaxa suyañakiti. Ispalla alinakaxa muniwa uraqina ch'amanakapa, uma, lupi qhana aski jilañataki.

Yapunakasaxa qurani jani quraninakawa utjaraki. Qullu uraqinakanxa janiwa ancha quraxa utjkarakiti, yaqhipa uraqinakanxa janipuniwa kuna quranikarakisa ukawjanakanxa pillchhutakixiwa.

Quranipasa janis quranikpaxa, ch'uqi yapuchatanakaxa uraqi laq'axa unxt'ayañapuniwa, ukhamata samanaxa uraqi manqharu mantañapataki. Kunapachatixa tharsutaki ukhaxa kunaymani quranakawa apsuta ispalla alinakaruni jani mach'achañapataki, quranaka tharsutaxa makiwa alinakasa jiltawayaraki.

Ch'uqi yapunakaxa qawañapuniwa jani sapharañapataki. Prov. Omasuyos, Huatajata, julli: Honorio Limachi. 24/03/2013.

Qurani yapunakaxa janiwa jasakikiti tharsuñaxa, amuyumpi unxtayañawa jani chuqi aliru ukata saphiru usuchjasa

anxtayañawa, uka quranakaxa ch'uqi alitxa uma, uraqina ch'amanakapa apaqapxi, ch'uqi aliruxa janiwa maki jilaykarakiti. Ch'uqi yaputixa jani tharsutakaspaxa, quranakaxa makiwa jilakipawayarakispa, ch'uqi alisti atipjatawa jisk'arawayxaspa, janirakiwa suma achxarakispati.

Ukhama qurantata yapu uñjasaxa yapuchiri jilanakaxa unch'ukisiña yatipxaraktanxa, (khiti jayra jaqina yapuparakipacha...) ukhama unch'ukiyasiñaxa janiwa askikiti yapuxa taqi jani walt'awinakatxa jark'aqatañapuniwa.

Yapuchirjamaxa uywanakanipxaraktanwa quranakxa yapunakata apsusaxa askirakiwa uywanakaru manq'ayaña ch'amañchasiñapataki. Qurani yapunakaxa askiwa lupi uruna tharuña, ukhamata laqaki jiwarañapataki, ukhamarusa tharuñatakixa aski liwkhana suma ñacht'atawa wakichtasiña. Amuyañarakiwa janiwa kuna urukisa yapuxa irnaqañakikiti, jani ukasti willka, phaxsi, thayanakawa unch'uqirañaki.

3.2. Pillchaña

Pampa uraqinakanxa jani quraniki ukawjanakanxa waka yuntampiwa pillchhsuña yatipxaraki, ch'uqi alinakaru allkat'añataki, pillchaxa ukatakhamarakiwa wakichata armaru ñach'katañatakixa, ukhamata jallusa, samanasa ispalla aliru ch'amanchañapataki. Waka uywanakaxa yanapt'asirakiwa, pillchhsuñaxa jasakiwa jank'akirakiwa tukt'ayataspa.

3.3. Qawaña

Yaqhipa ch'uqinakaxa sukanakata sapharañwa yati, wali suma jach'a aliña yatiraki, jallupachanxa yapunakatxa umawa jalsuraki. Taqi ukanaka uñjasaxa yapuchirixa muna jani munawa qawsuñapa.

Ch'uqinakaxa niya panqara amuchki ukhanakwa sukanakata saphanakapaxa misturaña yatiraki, ukatakiwa saphinakaxa manqharu laq'ampi qawsusa allintaña. Saphinakaxa jani allintatakaspa ukhaxa aliruwa tukuwayxaspa, saphi allintataxi ukhasti ch'uqi ispallaruwa tukuwayxaraki.

Suma laq'ana, aski wanuncht'ata uraqinakanxa ch'uqi alinakaxa jach'anakawa aliraki, ukhama alitapatxa thayampisa jan ukaxa jach'anakatapatxa jipiriwayaña yatiraki, ukatakixa laq'ampi allkatañaxa wakisi jani alinakaxa liwirtañapataki.

Uraqi yapunakasatxa jallupachanxa umanakawa jalsuraki, ukhama yapunakaxa wakisiwa paya, kimsa qawsuña, jani ukhama luratakani uka pachaxa saphinakapawa jullantixi

(murayasxi) ukhamarusa alinapakaxa q’illt’awayarakiwa janirakiwa suma jilxiti. Suma achuñapataki jani ch’uqixa murayañapatakixa wakisiwa qawsuña ukhamata umaxa suka jawiranjama jalañapataki.

Yapuchirinakaxa yatiptanwa kunja ch’amasa ch’uqi achuyañaxa, jaya maranakawa yant’asa yatintawaytana, ukhamata achunakaxa utjañapataki. Qawañatakixa amuyaña, jiskt’asisa, yatxatañani, kuna urunakasa yapunakasaxa luraña ukata yapuchiri jila kullakanakaxa saranakarjama ayllunakanxa sarayapxi yapu irnaqañatakixa.

SUXTIRI PHAT'A

Ch'uqixa waljawa wawachawayxi

1. Ch'uqi llamayuña

Kunapachati ch'uqina laphinakapaxa q'illurawayxi ukhawa ch'uqixa suma puqt'ataxi, ch'uqi achunakaxa saphinakapatxa jalartatkamaxiwa, llamayu pachaxa jasakiwa jalartanxapxaraki janiwa ch'uqi alimpi chikaxiti.

Yapu taypinakanxa k'iphanakawa utjaraki, kunapachatixa achunakaxa jani suma puqutaki ukhawa nayraqata k'ipha irst'asiniña yatipxaraktanxa. Jawasa, apilla, ulluku, tunqu, ch'uqi, taqi ukanakxa achuqa phaxsinxa iragt'asiñajamaxiwa.

Niya ch'uqi yapunakaxa panqara tukuykasaxa makiwa alinakaxa q'illtawayi, yapuchirinakaxa wakicht'asipxiwa llamayuñataki, qala kayu (asno) karunasa askicht'aña, liwkhananakasa suma askirjama wakicht'atañapawa, kustalanakasa p'iyachi ukanakasa surst'atarakiñapa, qaxañatakisa awayunaka ukata mantiyunakasa askinjama wakicht'atañapawa, yaqhipa jilanakaxa suma jach'a jichhunakatwa phalawiru k'anst'añsa yatipxaraki.

Ch'uqi llamayu purinkipanxa, qhirwankiri jilanakaxa canasta k'anatanakampiwa qhatunakaru purinipxaraki, alaqt'añataki jani ukaxa qullqiru aljt'asiñatakisa, ukampirusa liwkhana, yukunaka, armanaka (arados) yapu lurañataki aljt'asiñatakiwa puriyanipxaraki.

Jaya maranakawa domingo de ramos uka jach'a qhathuxa El Alto jach'a markanxa utjawayi, uksaruwa uywanka, yapu yanaka, ukhamaraki muxsa achunaksa puriyanipxi, jiwasanakaxa uka qhatutwa chhijllt'asiwayaptana kunatixa wakiski llamayuñatakixa, ukhamaraki uywanaka qala, kayu, qaqilu, iwija khuchhinaka ukata yaqhanakampi alasiñataki aljañatakiwa utji. Llamayuña jasakiñapatakixa nayraqataxa alinakawa yawiraña, ukaruwa liwkhananakampi jani ukaxa yuntapi jiskharasawa tallmtasa tallmtasa llamaysuña, llamaykasaxa janiwa ch'uqixa usuchjañakiti.

Ukhamarjamaxa machaqa achunakawa uñstxaraki, suma samini phayt'asitasa p'ujsakiwa qhathiraki, yapuchirinakaxa nayra sataña yatanxa, pampa quta iramanakaruxa quta uma janira maqhatanki ukhatakixa achuqataxañapawa, taypi sataxa uma jalski uka uraqinakaruxa yapucharaktana, qhipa sataxa ch'alla ukhamaraki parki uraqinakaruxa yapuchataraki pachaparjama achunaka apthapxañataki.

Ch'uqi llamayurinakaxa jayp'u pacharuxa asnu uywatwa khumxatasiña sarxapxi. Prov. Omasuyos Suañaca, julli: Honorio Limachi. 27/04/2013.

Llamayuñatakixa machaqa ch'uqinakaxa janiwa lluch'isiñapakiti suma puqt'atañapawa. Kunapachatixa ch'uqi llamaysutaxi yaputxa laqakiwa aptaniñaxaraki, ch'uqi laq'unakawa uka yapuru saraqaspa ukata qhipa maranakanxa laq'unakaxa utjaskakispawa.

1.1. Qatatisiña

Llamayurixa jisk'alala, wayna tawaqunaka, awki taykasa ukata achila awichusa manq'irinakjamaxa taqiniwa sarapxtanxa, maynita maynikama yanapt'asiñataki. Wayna tawaqunakaxa yaqhipa pachaxa anataspa ukata sawkasisawa irnaqapxi; liwkhananaksa liwt'asa, laq'anakampisa maynina sukaparusa allkatawayapxi, atipa atipawa nayra llamaysu, yaqhipanakaxa nayra mistuñatakixa ch'uqi achunakawa sukanakaparu jaytantawayaña yatipxi.

Llamayurinakaxa asnuta qarwatwa ch'uqi khumupxi. Prov. Camacho 11/05/2013

Awila ch'uqinakaxa tukusiwayxiwa, ukhamaraki yaqhipa juyranakasa janiwa utxarakiti, yaqhipa jila kullakanakasti pist'ayasxapxiwa. Kunamatixa ayllunakanxa maynita maynikama yanapt'asiñaxa utjixa, maya aski sarnaqawinxsa jiwaskamaxa mant'asiñawa (chart'asiña) ukata turkt'asiña utjarakistu, ayllunakasaxa uñt'asiptanwa ukhamarjamawa purapata yanapt'asiptana.

Niya jayp'u tuqiruwa lisu wayna tawaqunakaxa mayni masipana sukanakapa tallmaña qalltapxi, khitina sukapanti utji ch'uqi jaytantaxa juparuwa katuntasina qatatjapxi, parki yapunakanxa jasakwa aynachawjanakaruxa qatatjasipxi.

Ch'uqi ispallanakaxa maya qawqhasa jaytantatapuniwa, wawanakaxa jisk'atpachawa yapu lurañanakanxa yanapasiña yatiqapxi, ch'uqi llamayuwinxa jisk'a imilla ukata yuqallanakaxa ch'uqi jaytatanaka thaqasina pallipxi. Comunidadada Tajara Huatajata uksanxa uka ch'uqi apilla pallthapitanakampiwa taykanakapaxa qhathuta muxsa achunakxa wawanakatakixa alaqt'arapipxi²⁴, uka amuyumpiwa wawanakaxa yapunakanxa k'uchiki yanapt'asipxi.

1.2. Yanaka

Yapuchirinakanxa pisi ch'amanitaki ukhamaraki jila ch'amanitakjamawa maya maya yanakaxa irnaqañataki utjapxistu; satañatakixa yuku, arma, liwkhana, reja, pico; llamayuñatakisti liwkhana, chunta, canasta, phalawiru ukhamarakiwa qhulliñataki ukata waña juyranaka jawqañatakisa utjapxarakistu.

1.2.1 Liwkhana

Pata pampanakana jani lawa utjatapatxa, qhirwa uraqina jilanakawa quqa lawanakata k'utst'asina wakicht'apxi, ukhamatwa jupanakaxa apanipxi ch'uqi yapuchirinakaru aljañataki jani ukasti juyranakampiwa turkt'asiwayapxi.

Yäpa p'allqa lawata qhitsuta liwkhanaxa wali askiwa irnaqañatakixa, janiwa ch'ama tukuyaskiti; sapxaraksnawa wali kapatatata jani ukaxa k'uñu liwkhananakaxa janirakiwa askikiti tharuñana, qawawina ukata llamayuñansa ch'ama tukuyasi.

²⁴ Alaqasiña, taqi juyranakawa qhaturu apasiwayañi turkt'asiniñataki (trueque). Maynixa ch'uqi, jawasa, apilla, apaxart'awayaspxa qhathuruxa muxsa achunakampiwa alaqt'asiniñataki. Alaqasiña, chalaqt'asiña jani ukaxa turkt'asiñaxa jani qullqimpiwa kuna achunaksa alt'asiniwayañawa.

K'uñu liwkhananakaxa ampara luk'ananakwa qhulu khulampì, qalanakampisa khachkharasiraki, ukaxa llamayuriruxa usuyiwa, ukatakiwa yant'asa liwkhananakaxa alasiña. Liwkhanaxa jiru chuntampixa suma ñach'katatañapawa, jani jalstañapataki, chhapt'aña wakischisa jisk'a lawanakasa apasiñawa, kunatixa yaqhipa yapunakanxa janiwa lawaxa utjkarakiti.

Yapuchirixa jisk'a wawanakatakixa jisk'a liwkhanwa churi yanasiñapataki, ukhamata jisk'atpacha yapu irnaqaña yatiñapataki. Yanakaxa wakiskiriwa pachaparjama wakicht'añaraki, jani yapuna thithiskañataki. Llamayuñatakixa liwkhanawa askixa, yaqhipawjanakanxa chuntarakwa apnaqapxaraki.

1.2.2. Canasta – phalawira

Yapuchirinakaxa kunapachatixa canasta jani uñt'apkana ukja pachanakaxa, jichhu ch'illiwatwa k'ansupxiritana, ukaruwa phalawiru sutimpi uñt'ata. Jach'a ch'illiwanakawa juqhu uma jaliri thiyanakana aliraki ukanakawa yawsuniña, uka ch'illiwanakaxa ch'ullqhiwa jani phalawiruxa laqaki thanthasiñapataki.

Canasta sutini lurt'ataxa, qhirwana qamiri jilatanakawa k'ansuñxa yatipxaraki, canasta ukaxa askiwa llamayuñataki ukaruwa llamayusaxa ch'uqi tantaptanxa, ukhamata ch'uqi qaxaru warxataniñataki. Canasta ukaxa ch'amanitakjama jani ch'amanitkjamawa; jisk'a tantiyu, ukata jach'a canastanakawa utjaraki.

Phalawiru ukata canastaxa ch'uqi llamayuñataki, palljañatakisa askipuniwa. Prov. Omasuyos, Suañaca, julli: Honorio Limachi 27/04/2013.

Canasta ukaxa thuru ukata suma ch'ullqhi lurt'ataxa jaypachawa apnaqataraki. Canasta yanakaxa llamayu pachanakanwa aptataraki, awti pachanakanxa canasta ukaxa uta manqhanakaru imatapuniwa, anqa lupinx a laqakiwa pharjasinx thanthasxaspa. Jichha qhipha pachanakanxa janiwa canasta ukaxa ancha apnaqataxiti neylon cotencio ukanakawa jilpachaxa apnaqataxi ukjamaraki juyranaka imasiñataki.

Nayra achachila awichanakasaxa kunatixa munaski yapu irnaqañatakixa ukhamarjamawa yanakxa wakicht'asipxiritana, janiwa jichhurinakjamaxa kuna yanakasa anqaxa markana lurt'ataxa utjkanti, ukhamatawa pachamama uraqixa jani ñanqhachatakanti.

1.2.3. Kustala

Taqi kunasa ayllunakasanxa utjaskiwa, kuna wakiskiri aski yanakxa jiwasanakawa wakt'ayañasa. Yapuchirinakaxa uywanakanitanwa qarwa, iwija, waka ukata juk'ampinaka waka uywatxa aychapa manq'aptana; lip'ichipatsti lasu ukata riyata lurasipxaraktanxa, qarwa, iwija t'arwanakatxa kunaymani isinakawa lurataraki, uka t'arwatxa thurpacha qapt'asi suma tinkt'ayasaxa kustalawa sawutaraki.

Llamayuritakixa kustalaxa wali askiwa kunayamani achunaka apthapiñataki; ch'uqi, apilla, ulluku kustalaruwa uka achunakxa irantaniwayaña; yawrimpi ch'ukuntasa asnuta khumunitaxaraki. Kustala sawutaxa aski ch'uqi saminakampi sawutarakiwa jani qaqarañapataki. Mawk'ita junt'u uraqi (yungas) manqhanakaru uñt'arakiñani, junt'u uraqina jakasiri jila kullakanaxa muxsa achunaka naranja, puquta, mango ukata walusxa qarwa t'arwata alforja sawt'ataruwa winantaniwayapxaraki mulata khumsuniñatakixa.

Kustala qarwa ch'ankhanatata tiljatawa sawsuñataki.

Qarwa t'arwata sawt'ata kustalaxa quñakiwa ch'uqi ispalla irantasi khumuniñatakixa, saqaña ukanakaxa llust'atapata janiwa askikiti qala kayuta (asno) khumuniñaxa. Jichha pachanakaxa uñjapxtanwa yute, cotencio, saqaña ukanakakiwa apnaqataxaraki, kunapachatixa thanthaxixa, pampanakana liwt'atakixarakiwa, uka thantha saqañanakampiwa uraqisaru ñanqhachasktana ukata juk'ata juk'atxa usuntayasktanwa.

Ch'uqixa kustalaru irantatawa qala kayu uywaru khumxatañataki. Prov. Omasuyos. Tajara 27-04-13.

2. Ch'uqi chhijllaña

Yapunakata ch'uqi llamaysutatxa ch'uqinakaxa, phina phina jaytatawa, kustalanakana jani ukaxa saqaña ukanakana arkuntatawa uta anqanakana jikxatasi. Aski chhijllañatakixa llamaysutatjamawa chhijllaxaña manq'a, ch'uñu, jathatakisa ukhamaraki laq'utanaka, ch'anqhatanakasa, qutu qutuwa jalatatayxaña.

Jaya pachata chhijllasksnaxa janiwa askixaspati, ch'uqi ispallana saminakapaxa janiwa suma amuyasxiti ukhamarusa wasitata apnaqañaxiwa.

Nayraqataxa jach'pacha ch'uqinakawa palliraña ukaxa munta sutimpi uñt'atawa, ukxaruxa jathatakirakiwa wali uñakipasa chhijllañaraki, qhiparuxa ch'uñutaki palliñaraki. Ch'uqi palliña janiwa jasakikiti, laqunaka mistuñapatakixa anqa lupiruxa wañart'ayaña ukata phinanaka wakichasina phint'xañaraki.

Nanakaxa kimsaruwa palljapxta jatha, ch'uñu, tunta, taypi munta ukata jach'a munta manq'añataki. Yaqhipa maraxa sumarakiwa achuraki, muntawa jilpachaxa pallitaraki, jacha phinanakaruwa imasxapxirita. Jathatakixa llamaykasawa suma achkisa ukanakaxa chhijlljaña, ukaxa mawk'a ch'amawa yaqha yaqha apnaqañaxa ukatxa askiwa suma jatha chhijllataxa. (Agustin Choque Provincia Los Andes Cumaná).

Chuqixa llamaysutatxa chhijllaña. Prov. Pacajes 05-05-13.

Ch'uqi taypinakanxa murayatanakawa utjaraki, ukanakampacha apkatataspa ukjaxa yaqha ch'uqinakaruwa ñusantayaspa, ukanakxa apsuñapuniwa.

Ch'uqixa janiwa jaya pacha kustalanxa ukankañapakarakiti, yaqhipa laq'uta ch'uqinakata mistusaxa suma ch'uqinakaruwa laqunakaxa mantantaña yatipxaraki ukatawa laqaki warsxaña palljañataki.

Ch'uqi palliwinxa wallpanakampiwa ch'uqi laq'unakxa manq'antayxañaraki jani laq'unakana uraqi manqharu mantañapataki, uraqi manqharu mantasaxa jach'a kayuni laquwa wasitata mistunixi ukhamata jakasipkakiniwa mirantañatakixa.

Jach'a, jisk'a ch'uqi usuchjatanaka jani ukaxa ch'anqhatanakaxa maysaruwa chhijllt'asa apst'axaña ukatxa nayraqatawa phayasxañaraki. Qhach'a ch'uqisa, p'ujsa ch'uqinakasa yaqha yaqhawa phina uyuru apthapt'asxaña, janiwa ch'arqhuntata phinthapiñakiti.

Ch'uqita yatxatirinakaxa sapxarakiwa, jathatakixa yaputpachawa suma alinaka chijllaña, sañani kawkiri alinakatixa suma thuru jach'a alkixa ukawa maya samini ch'ankhampi chimt'anxaña, uka alita llamaysutaxa yaqharuwa llamayunxarakiña ukhamata ch'amani jathaxa imatarakispa satañatakixa.

Ch'uqixa manq'aña, ch'uñutaki ukata jathatakisa aski tantiyt'asawa pallsupxaraktanxa. Ch'uqi chhijllañatakixa yaqhipa jilanakaxa janiwa kuna urukisa apnaqañakiti jani ukasti lunes, miércoles, jueves, sábado uka urunakawa pallipxaraki, jilpachaxa warminakapuniwa jathanakxa chhijllapxaraki.

Chuqixa llamaysutatxa chhijllañawa. Prov. Pacajes 05-05-13.

Janirakiwa ch'uqi ispallaxa chhijllañakiti llullu phaxsi (luna nueva) ukata jayri phaxsinxa (luna llena); ukhamarakiwa jaqi jiwata uñjiri sarasina uka qhipatxa ch'uqi apnaqañatakixa ajanuxa jariqasiñawa, jani ukhamakaspá ukhaxa ch'uqiwa ñusantarakiri, sapxiwa.

Ch'uqi ispallaxa janiwa junt'pachaxa phinkatañati, kunjamatixa palliñatakixa lupimru wañart'yataxa, phinkatañatakixa taqi chhijllata ch'uqinakawa thayart'ayaña.

2.1. Munta ch'uqinaka

Yapunakasanxa, jach'ani ukata jisk'aniwa ch'uqixa achu, taqi achunakaxa jisk'asa ukata jach'apasa jiwasanakaruwa uywapxistu. Ukhamarjamawa jiwasanakaxa yaqapxaraktana.

Phalawirunakaruwa jach'apacha ch'uqinakaxa ajlliraña ukaxa manq'añatakiwa phinkatasxañaraki. Jilaskchi ukhaxa aljasitaxarakiwa, jiwasanakaxa yatipxaraktanwa kuna

pachasa aljasiñxa jani ukaxa chanipasa irxat'ataki uka pachawa aljasxataraki. Yatipxaraktanwa murmu ukata jach'pacha ch'uqinakaxa ukhama payarusa palljapxaraksnawa.

Munta ch'uqinakaxa jaqichasiwi, tantachanakana, aylluna thuqt'añanakana (fiesta) phayt'asiñatakiwa suma jach'a achunakxa apthapina ayllunkirinakampi manq'añataki. Ukata satarakixa yapuchirinakaxa sumanaka maq'asiñasarakiwa janiwa aljañatakikixa irnaqapkaraksnati.

2.2. Jatha

Mara marawa ch'uqi ispallaxa uywawayata, maya maya ch'uqinakawa uñstawayaraki. Ispalla mamaxa uraqi pachana uñt'atawa aski manq'atapata. Yapuchirinakaxa chijllapxanwa suma ch'uqinaka aski nayrani, jani laq'uta, juykhunakaxa ch'uñutakiwa iraqañaraki ukhamaraki janiwa usuchjatañapakiti, ukawa askinjama mirayatani ukata achuyatani.

Jathaxa janiwa aliqa chhijllañakiti, yaqhipa pachaxa llamayusaxa ch'arqhuntaniwaytanwa, ch'uqinakaxa kasta kastawa chhijllaña. Yapuchaña pachaxa iluniñawa maya phichhuki panqarapxañapataki ukatakiwa aski suma chhijllaña. Chhijllañatakixa ch'uqinaka uñt'añasawa, ukhamarakiwa kawkiri ch'uqinakasa jaysistu ukanakawa suma pallsusiñasaxa

*Munta ch'uqinakaxa manq'añataki q'allt'asiñatakiwa imasita.
27/04/2013.*

*Ch'uqinakaxa aski suma nayraninaka kasta kastawa jathatakixa
chhijllatañapa. 27-04-13.*

ukatxa kawkiri ch'uqinakasa ayllusanxa suma walja jach'anaka achu ukanakasa turkt'asiniña jani ukaxa alaniñawa jiwasa yapuchañataki.

Ch'uqi tuqita yataxatirinakaxa sapxiwa, suma yant'ata jatha ukhamañapawa ch'uqi jatha chhijllataxa, ukaxa saña muniwa suma chhijllt'ata, maya kasta ch'uqiki *semilla certificada* sutimpi chimpuntatawa jathaxa alasiña. Uka jathanakaxa yaputpacha uñakipatawa, ukxaruxa laboratorios ukxa tuqinsa uñjatarakiwa, ukatxa thakhiparjamawa jathaxa uñakipañaraki, ukawa *certificación de semillas* ukhama uñt'ataraki; aljañaxi uka pachaxa wasitatawa uñxatañasa, ukampixa fiscalización ukampirakiwa jatha ch'uqinakaxa phuqhataski suma jatha yapuchañatakixa, uka jathanakawa yapuchirinakaxa alasiñapa yapuchañataki²⁵ Zeballos. 2006: 112 Ukhama jathanaka suma uñakipata chhijllataxa sumawa satata, thuru alinakawa misturakini. Janirakiwa jani uñt'ata jathanakaxa alasiñakaspata usunisa utjakirakispawa. Jathaxa suma yatirina chijllatañapapuniwa, janiwa juykhu ch'uqinaka satatxa mistkaniti, q'ara qarawa yapuxa uñjasispa ukhamarakiwa janiwa jank'a, sarnanatata ch'uqinakaxa chhijllañakaraki.

Kunapachatixa maya kastaki yapuru satañanixa anata urunakaxa maya phichhukiwa panqart'arakini, jani ukhamakaspata ukhaxa ch'allquntatawa panqaraspa ukaxa uñjayistaniwa jathanaka ch'allqhuntata pallitasa.

2.3. Chuñutaki chhijllaña

Yapuchirinakaxa yatiptanwa jach'pacha, tantiyu ukata jisk'pacha ch'uqinaka chijllaña, kunjamatixa chuqinakaxa achu ukhamarjamawa pallsupxaraktanxa. Ch'uñuxa maya aski uñstayatawa mara mara imasiñataki ukhamaraki waña maranakana jani manqañaxa pist'añapataki. Juyphi pachanakanxa ch'uñuchasiptanwa jach'pachanaka, tantiyunaka ukhamaraki jisk'anaksa.

Jisk'pacha ch'uqinakaxa manq'añataki ch'uñotakiwa chhijllsuñaxi. 27-04-13.

25 Zeballos Hurtado. Hernan. Agricultura y Desarrollo sostenible. Pag 112

Jach'pachanaka tantiyu ch'uñunakxa jiwasaña thuqt'añanakanwa (fiesta), apthapinakana manq't'asiñataki ukata qullqiru aljt'asiñatakirakiwa, tantiyu ch'uñunakaxa askirakiwa yaqha achunakampi alaqt'asiñataki, jiska ch'uñunakasti chayritu piqxt'asina jani ukaxa chullucht'asawa phaytasitaraki.

Kunjamasa ch'uñuxa luraña: nayraqatxa ch'uqiwa maya khuskaki pallst'ata ch'uñuchañataki, ch'ijiwa wakichañaraki jani ukaxa jichhuwa pampa uraqiru khuskhaki yayt'asa jant'akt'aña, ukjaruwa ch'uqixa jach'pachanaka, jiskpachanakasa suma juypsuñapatakixa khuskhakiwa tiljañaraki, janiwa qutu qutuñapakiti ch'uñuchawinx. Suma juypsuñapkamasa sapa qhantatiwa allthapinxaña thantha isinakampirakiwa imxatanxaña jani chullurañapataki, sapa jayp'urakiwa alljaniña juypsuñapataki.

Niya suma juypsutaxi ukhaxa janiwa allthapiñaxiti, lupimpi chullurañapaxiwa taksuñataki, akjatxa lurasirakiwa, ch'uñuchirinakaxa maya taksusakiwa turpa turpa sillp'suwayapxi, ukxaruxa maya arumampiwa juypsuyapxi ukjatxa wañt'ayapxakiwa. Jani suma juypsutaxa janirakiwa jank'asa chullt'kiti, jalluna purxatata ch'uñuxa phayt'asitaxa phachitattawayañwa yati, ukanakaxa ch'uñuchasaxa amuyañawa.

Maya lurasixa juyp'hita ch'uqiwa taksuña, taksuta ch'uñuxa suma mayata mayatawa sillp'suta maya umani lataru uchañaraki. Lataru jani lupiru uñjayasawa ch'uñuxa imaña, inti jalanta ukhawa qhachu ch'uñuxa tilxaña juypsuñapataki, ukhama lurataxa ch'uñuxa janiwa ancha ch'iyara wañt'karakiti. Suma juyp'hichata ch'uñuxa aski sumawa wañt'i ukhamarakiwa phayt'asiñatakisa.

2.4. Jisk'a ch'uqinaka

Palljasaxa jisk'a ch'uqinakakiwa jilt'xaraki, qhatiwa phayt'asitaxaraki phasampi jani ukaxa kuna kankanakampisa manq't'asiñataki, sinti jisk'itanakaxa khuchhina manqañapatakiwa wakichataxaraki

Jichhunakaxa yapu chhixwa thuiyanakana jilapxaraki. Prov. Omasuyos, Huarina 23-03-13.

3. Ch'uqi imaña

Ch'uqi imaña kunaymani sarawiniwa aylluta aylluru, markata markaru, janiwa khushhakikiti; yaqhipanakaxa ch'uqi yapu thiyaruwa phinaña yatipxi, ukawjaruwa siwara ukata jichhu yawitanakampiwa imantapxi, ch'uqi alinkunakampiwa patxata imxataniwayapxi jani uywanakaxa ñanqhachañapataki. Yaqhipanakaxa ch'uqxa jichhu yawitampiwa phinapxi, ukjaruwa laq'anakampi imxataniwayapxi. Ukhama imata ch'uqinakaxa janiwa ch'uxñantkiti ukhamarakiwa janiwa maki k'anuntkarakisa.

3.1. Wichhu

Pampanakana ukata qullunakansa, juqhu thiyanakana jichhunakaxa jisk'a jach'anakawa utjaraki, qullunakaxa chhixwa thiyanakanwa aski jach'anaka jilapxaraki. Nayra achachilanakasaxa jichhu ch'illiwxa utataki, phala uywa chint'añataki ukhamaraki ch'illiwatxa phalawiru k'ansupxirina. Jichhuxa askirakinwa uta ukata uywa uyunakaru utachxatañataki jalluta thayata jark'aqañataki. Jichhunaka jusimpi yawsusina llusq'atapatxa q'ipxaruñasa yatiñarakiwa ukhamaraki qala kayuta (asno) khumuniñatakisa.

Nayrapachanakanxa janiwa jichjamaxa cotencio ukanakaxa utjkanti ch'uqi imañatakixa ukhamarakiwa jichhurunakanxa yatxatata jilanakaxa ch'amaka utaruwa kajunanakana ch'uqi imapxi ukata qullanakampiwa uchapxi jani kuna laq'unakasa mantañapatakixa

Nanakaxa jichhunaka ukata q'uwanaka yawthapt'anipxta ch'uqi imañatakixa, nayraqataxa q'uwa jant'akt'apta ukharuwa jichhumpi yayxat'apta. Ukhama wakicht'ataruxa ch'uqi warxatapxarakta ukharuwa jichhumpi imakipapta jani ch'uqixa ch'uxñantañapataki. (Lino Quispe, Prov. Los Andes Q'arapata).

Jani laqaki awila ch'uqiru tukuñapatakixa ch'uqixa janira phintkasawa waranuqt'aña wañart'ayañataki, sillp'inakapa thurunchasiñapataki,

3.2. Q'uwa

Ukhamarakikiwa chhixwa thiyanakana jilapxaraki, suma q'aphini janqurakwa panqart'araki. Q'uwaxa askiwa puraka usu qullasiñataki, ukata askirakiwa challwa luxru (wallaqi)

phayt'asiñatakisa, wallaqi manq'axa p'iqi usu apaqarakiwa ukanakatxa quranakampi qullirinakawa sumpachxa arst'apaxaspaxa.

Q'uwaxa jichhunakkhamarakiwa yawthapiniwayaña, niyasa janiwa uka alixa llusq'anaqkiti jasakiwa q'ipiniñasa jani ukaxa asnurusa khumxataniwayaña. Q'uwa alixa wakisiwa phina jant'akuru uchañataki ukharuwa jichhumpi yayxat'asa ucharakiña. Achachilanakasaxa q'uwa uchapxiritanawa ch'uqi taypinakaruxa laq'unakana jani phinaru mantañapataki.

*Quwaxa pamapanakansa qullunakansa suma q'aphiniwa
jilaraki 23-03-13.*

3.3. Phina

Nayraqataxa phina uyuna yatiptanwa kawkharusa jatha, munta ch'uqinakaxa imasini, ukharuwa phinañatakixa nayraqataxa q'uwa jant'akt'aña niya maya chhiya ukcha thuru (20 cm.) ukharuwa niya pusi luk'ana (5 cm.) jichhumpi yayxat'añaraki uka pataruwa ch'uqi juyraxa warxataña; jiwasataxiwa phinaxa jach'pacha ukata tantiyu lurañaxa, ukhamarjamawa jant'akuxa wakicht'aña. Phina wakichataruwa ch'uqimpi warxatasaxa suma k'achhitata qutucht'aña ukharuwa jichhumpi imakipañaxi; niya maya t'axlli ukha thuruñapawa, jichhumpi imxatataxa

jani ch'uqi ch'uxñañapatakiwa. Phina uyuxa suma chakantatañapawa jani uywanakanxa mantañapakiti.

3.4. Ch'uqi imasiña

Ayllunakanxa utjasipkistuwa juyra uyu imasiñataki. Juyra uyuxa qalanakata, ñiq'impí uta jak'aru lurt'atawa. Yatipxaraktanwa juyra utaruxa waña juyranakawa sixinakaru jach'a tinanakaru imasiña. Kustalanakaru imasiñaxa janikiwa askikarakiti kuna kharunakasa thukhakerakispawa.

Nanakaxa ch'uqxa totora utanakanwa imataxa, calamani utanakanaxa ch'uxñañantiwa, uraqiruwa jani wañthapiñapataki wawakiskañapatakiwa ch'uqxa allintataxa; nayraxa juyphi pachanakwa munta, jatha, ch'uñutakixa chhijllataskiri, jichhaxa llamaysutataxa chhijllañakixiwa manqañataki, jathataki, chhuñutakisa, ukhamarjamawa amuyt'ataxi qawqhasa imasini, ch'uñuchatani ukata jathatakisa qawqhasa munasini, aski tantiyt'ataxiwa. (Jilata Agustin Choque Prov. Los Andes. Cumana).

Ch'uqi achunakaxa k'achhitatakwa apnaqañaraki jani suma puqt'ataki ukhaxa lluchhisikiwa. Phina uyunxa yaqha yaqhañapawa, jatha, munta, ch'uñuchaña ukhamaraki yaqha achunakasa suma uñt'ata phinatañapawa.

Yatxatata jilatanakaxa sapxiwa maya utawa luraña ch'uqi ispallanaka imañataki, jiwasanakanxa utjiwa laq'a, lawa, jichhu ukata qalanakasa; ukanaka apthapt'asaxa ch'uqi imasiña utaxa utachataspawa. Uka uta manqhinxaxa niya 6 ° C y 8 ° C ukhañapawa, turpa chamaka ukhamaraki maya paya ventanata samana mantañapataki. Uka utaruxa patapata lawanakata wakicht'añawa, ch'uqinaka imañataki. Ch'uqi imaña utaruxa qullanakampiwa uchapxaraki jani kuna laq'unakasa mantasa ñanqhachañapataki.

TUKUYA ARUNAKA

Ch'uqi ispallaxa jiwasampixa ajayuniwa jakasi, aymara yapuchiri uywachirinakatakixa taqi aski yanakaxa yäqatawa, uywirinakapasa jach'a qullunakana utjnuqatawa, jupanakawa ch'amani ukata munañani taqpacha aylluru arxatañataki ukhamaraki juchanchañatakisa utjapxi.

Aymaranakaxa ch'uqi ispallaru uywthapisaxa wawaparjamawa uñjawayapxi, laq'anaka suma laq'achasawa suka qullunakana ukhamaraki qullu iramanakana pata patanakana wakichawayapxi. Yapuchaña qalltapkisa ukhatpachawa ch'uqi uywañaxata llakisiwayapxi, jisk'a jach'a uywana ukhamaraki quqanakana chimpunakapa uñtasawa jichha pachanakkamasa yapuchataraki, pachamama ukata uywirinakaru mayt'asisawa ch'uqi ispallxa panqart'ayasa ukata iwxt'asawa yapuruxa satantaniwayapxi; janiwa ukakikiti jisk'a ispalla alinaka misturani ukjatxa uñjasiriwa sarapxaraki, jariyt'anipxi ukampirusa k'uchirt'aniwayapxiwa.

Yapuchirinakaxa alaxpacha, akapacha ukhamaraki manqhachapacha uñt'apxana, ukarjamawa saranakapxa pachanakarjama wakt'ayapxatayna; phust'aña ukatxa thuqt'añatakisa, jallupacha awtipachanwa yaqha yaqha wakt'ayatana; yapu juyranaka apnaqañatakixa jallu, juyphi, thaya ukata awtipachanakawa utjarakina; ukhamanwa nayra tunu achilanasana umuyupaxa, maya wawakiwa ayllunxa sarnaqapxiritana, maynita maynikama ayni ukatxa mink'a uka saranakampiwa yanaptasipxiritayna. Jichhakamasa yanapt'iriruxa payllt'atawa, chikiqata, sataqaña ukatxa waki sat'asipxaraktanxa.

Ch'uqi ispallaruxa ñanqhachirinakatxa arxatawayapxarakiwa; chhijchhi, chhulluxa ukhamaraki juyphita, ukanaka utjipanxa kamani ut'ayasipxanxa jupanakawa taqpacha ispalla ukata illanakata arxatapxanxa, ñanqhachirinakaruxa janira yapunakaxa mistki ukapachawa wakt'apxana jani jutañapataki, jichhakamasa yapuchirinakaxa ayllunakanxa uka saranakampixa phuqhasipkiwa.

Jichha urunakanxa walja wayna tawaqunakawa ayllunakasatxa sarawayxtanxa jach'a markanakaru aski jakawi jikxatañataki, taqi saranakata armt'asisawa uka markanakanxa jakasipxaraktanxa, ukatxa yapuchaña uywa awatiñasa armataxiwa, wawanakasaxa manq'añaki yatxapxi, janiwa kuna kasta ispallanakasa utji ukanakxa amuyxapxiti, uywanaka uñjasasa axsarapxiwa ukhamarakiwa aylluna yanakaparuxa janiwa yäqataxiti.

Pata uraqinakanxa tayka awkinakakiwa jakxapxaraki, jupanakaxa juk'a ch'amapampixa juk'akiraki yapuchxapxani, jach'a markanakanxa waljawa manq'irinakaxa utji, akata qhipanakaruxa manq'ata phistañaxa utjakispawa. Nayra achachilanakaxa akata qhiparuxa jaqinakaxa awtuni qullqininiwa manq'añawa jani utjkaniti sapxirinwa, uka arsuwixa chiqapachaniti jiwasanakawa amuyxañasa.

Wayna tawaqunakaxa machaqa jakawinkxtanwa sasawa sartapxtanxa, amuyusaxa muytatawa, janisa khaya nayra jaya maranakaxa utjkaspa, janisa jiwasanakaxa saphiniksna ukhama amuyapxtanxa, yaqhipanakaxa janiwa kawkhatatapsa yatisipkiti, janikiwa ajanusxa suma lirphutsa uñkatasxtanti, ajanunakasa sumaptaya sasaxa qullanakampiwa jawsusiwayapxtanxa, chuymasa ukata janchisaxa pachpa aymara janchiskiwa inamayawa imanaqasiskañani.

Jiwasawa amuyt'asxañasa nayra tunu achachilanakasana yatintawinakapaxa askinawa sarnaqañatakixa, suka qullu ukatxa pata patanakaruxa satapxanxa ukaxa jach'a yatxatawiwa, uywa ukatxa alinakana chimpunakapawa yatxataña, tunu achachilanakana yatitanakapxa ciencia ukhamaru wakt'ayañasawa suma qhananchañataki.

YANAPIRI PANKANAKA

Acosta, Alberto

2009 Derechos de la naturaleza. Ed. Abya Yala Ecuador.

Araujo, Heber

2012 Manejando el riesgo climático de los andes. Preview Grafica. La Paz

Bertonio, Ludovico

1612 Vocabulario de la lengua aymara. Impresos Águila.

Cahuana, Rodolfo.

1993 Variedades de papa mas importantes en Puno. Producciones CIMA. La Paz

Calsin, Adalberto

1993 Resultados de investigación de la campaña agrícola en waru waru.
Producciones CIMA. La Paz

Cari, Ángel

1992 Principios técnicos para la reconstrucción agrícola en waru waru. Producciones
CIMA. La Paz

Escalante, Javier

2013 Arquitectura prehispánica en los andes bolivianos. Producciones
CIMA

Espinoza, Waldemar

1989 Los modos de producciones en el imperio de los incas. Amarus Editores. Lima
Perú

Estermann, Josef.

2011 Filosofía andina (sabiduría indígena para un mundo nuevo) Central gráfica.
2009 Teología andina. Tomo I. Wa- gui.

- Estrada, Nelson**
2000 La biodiversidad en el mejoramiento genético de la papa.
- Fernández, Gerardo**
1995 El banquete aymara. Isbol srl.
- Haverkort, Bertus**
2003 Antiguas raíces, nuevos retoños. Plural editores.
- Ibarra, Edgar**
1982 Ciencia astronómica y sociología incaica. Los amigos del libro.
- Layme, Félix**
2004 Diccionario bilingüe. Ed Presencia
- Lozada, Blithz**
2007 Cosmovisión, historia y política en los andes. Producciones CIMA. La Paz.
- Mamani, Cancio**
2011 El ayni ayra. Chinta producciones. Plural Editores. La Paz.
- Mamani, Vicenta**
2002 Ritos espirituales y prácticas comunitarias del aymara. Creart Impresores. La Paz.
- Morales, Isabel**
2011 Producción in situ de biofertilizantes para el cultivo de quinua.
- Ochoa, Víctor**
2006 Interculturalidad. Fenan- Puno. Perú.
- Paz, Danilo**
1997 Cuestión agraria boliviana. Stampa Grafica Digital. La Paz.
- Ponce, Carlos**
2005 Tiwanaku cosmovisión y religión. Producciones

CIMA Posnansky, Arthur 1945	Tiwanaku
Sanches, Cristian 2003	Cultivo y comercialización de la papa. Ed. Servilibros La Paz
Schulte, Michael 1996	Tecnología agrícola altoandino. Plural Editores- Cid La Paz.
Soza, Jorge 2012	El discurso de la cosmovisión andina. Grafica Book. La Paz.
Tantani, Zacarias 2009	Filosofía y teología andina. JC Veloz. El Alto – La Paz.
Tapia, Nelson 2012 2002	Indicadores del tiempo y la predicción climática. Preview Grafica. La Paz. Agroecología y agricultura campesina sostenible en los andes bolivianos. AGRUCO, Plural Editores. La Paz
Ticona, Edgar 2011	Agua y abonos para mejorar la productividad de la quinua en Lipez.
Zeballos, Hernán 2006	Agricultura y desarrollo sostenible. Plural Editores. La Paz.

**YAPUCHIRINAKANA
YATINAKAPAMPI YANAPT'IRI**

Juan Machaca Prov. Los Andes Cutusuma

Manuel Alanoca Prov. Los Andes Cutusuma

Pastora Quispe Prov. Los Andes Cutusuma

Lino Quispe Prov. Los Andes Q'arapata

Agustin Choque Prov. Los Andes Cumana

Gregorio Pari Prov. Omasuyos Cachi Lipe

Elena Choque Prov. Omasuyos Suañaca

Calixto Quispe Prov. Omasuyos ancorayme

Eduardo Limachi. Prov. Omasuyos Tajara Grande

Cristina Chura Pro. Aroma Santiago de Llalagua

Santiago Huallpa Alvarez Pro. Aroma Santiago de Llalagua

Miguel Huallpa Pro. Aroma Santiago de Llalagua

*La presente Enciclopedia
se terminó de imprimir en:*

*Telf. 2482055
E-mail: agsanmartin_am@hotmail.com
La Paz - Bolivia*

Ch'uqi juyraxa jaya kawki maranakatwa achuyata,
nayra tunu achachilanasatpacha jichhurinakamasa
aka pachana jakirnakaxa yapuchaptana
ukatxa manq'apxaraktanwa. Kunaymani kasta
ch'uqinakarakiwa utjawayxaraki, jach'a jisk'a
qhatunakanxa ch'uqixa alt'asitapuniwa jakawina
phayasiñataki.

Ch'uqixa nayratpachawa yäqata, yapuchirina
wawapakaspasa ukhama uñjatarakiwa; jalluna
thayana ukhamaraki lupinsa ch'uqixa ch'ama tukusawa
achuyata.

Nayra achachilanasaxa ukhamaraki jichha
wawanakapasa ayllunakanxa kunaymani
saranakasarjamawa uywa, ali ukataxa pachanaka
uñtasawa yapuchapxtana. Jani aylluna qamirnakaxa
kunjamsa jani yäqasaxa yapuchapxarakiwa.

Nayra achachilanasana amuyatapa yatitanakapa
jichha jakawinakarjama laqanchayañasawa, ukatawa
aka pankaxa aymarata qillqt'ata jiwasanakana
ch'amanchasiñataki ukhamaraki jach'anchasiñatakiwa.

